

ՀԵՅԻ ԽՍՀ ԼՈՒՍԱՐԱԿԱՆԱՏ - ՑԵՐԵՎԱՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՈՐՔ

9(566)

Դ-79

Գաղեց Պ. ԶՈՒՄՈՒՐ

ՀԱՅ ԺՈՒԹԱԲԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

(որպես գրայական շահման
առաջի իւսունակը)

ՊՐԱՎ 11

ՊԵՀԱՍԱԾԱՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՅՈՒԹԿԱՆ

ՎՐԱՏԱՆԻ ՉԶՈՐԱՑՈՒՄԸ ՅԵԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀՅՈՒՄԱՅՅԻՆ ՈՒ ՄԻԶԻ ՄԱՍԵՐ ԱԶԱՏՈՒՄԸ
ՍԵԼԶՈՒԿ ԹՅՈՒՐԲԱԿԱՆ ԱՄՐԻԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

1971 թ.

(ԶԱՐԱՐՑԱՆՆԵՐԻ ԽԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ)

1. ՎՐԱՏԱՆԻ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄԸ ՅԵԿ ԴԱՎԻԹ ՎԵՐԱՇԽՈՂԻ

ՆՎԱՅՈՒՄՆԵՐԸ

Անջուկյան պետության ժայխայման հետևանքով մերձավոր արեվելքում ստեղծվել եյին բազմաթիվ ինքնուրույն մասը իշխանություններ:

Այդ սելջուկյան մասը իշխանությունների կողքին վրաստանը դեռևս 11-րդ դարի սկզբից փորձում եր միավորելու իր ուժերը: Վրաստանում 10-րդ դարի վերջին և 11-րդ դարի սկզբներին նույնաճական է մի քանի հնքն անկախ իշխանություններ: Բագավորություններ՝ Աբխազիայի, Քարթինի, Կախեթիայի և այլն: Այդ թագավորությունները իրարից բարորդին անկախ, ինքնուրույն իշխանություններ եյին և հաւաք: Կորիգների մեջ եյին մտնում իրար հնու:

10-րդ դարի վերջին Տայքում, Դավիթ Կյորոպաքաղի ժամանակ Աբխազիայի և Քարթինիի վրա թագավոր ենշանակվում վրաց Գորդեն թագավորի վորդի թագրատը:

978-980 թվերին թագրատը միավորում այդ երկու թագավորությունները

Աբխազիայում այն ժամանակ իշխում եր կոյր թեոդոսը: Բազրատը ոգավելով առիթից ուղարկում է թեոդոսին Դավիթ Կյորոպաքաղի մոտ և այդպիսով չեկոբացնում է նրան և ապատվում այդ արգելակող հանգամանքից:

Սրանք առաջին փորձերն եյին այս շրջանում միավորելու վրաստանը մի ամբողջական քաղաքական իշխանության մեջ:

ինչպես հայտնի յէ Ա-րդ դարի սկզբին Տայքը նպաճիւմե Բյուզանդիայի կողմից: Վասիլ Ա-րդը, նվաճելով Տայքը, բաշխման մեջե տուում Բագրատի և նրա հայր Գուրգենի հետ: Բագրատն ու Գուրգենը ստիպված են լինում համառ պայքար մղնել Եյուզանդական առաջիւղացման դեմ և բյուզանդական կայսր Վասիլ Ա-րդը ճանաշումե Բագրատի և նրա հայր Գուրգենի իշխանությունը Աբխազիայի ու Քարթինի վրա: Բայց ներքուստ բյուզանդական կայսրությունը աշխատումե անհամաձայնության սաղմեր սերմանել Վրաստանում Աբխազիայի և Քարթինի միջև, նարաւակ ունենալով այդպիսով թուլացնել Վրաստանի:

Վասիլ Ա-րդի այդ նենդամիտ Քաղաքականությունը Վրաստանում հաջողություն չի ունենում: Բագրատին հաջողվումե միավորել Աբխազիան, Քարթինը, Խմերեթիան, Տրիալեթիան, Մանգլիսը և այլ շըրջաններ:

1010 թվին Բագրատը նոր և աշխուժ ձեռնարկումներ ե սկսում և մինչև 1014 թիվը, այսինքն իր թագավորության վերջին տարին, և ավելի ընդարձակում իր յերկրը: Ահա այդ ժամանակ մի հաջող արշավանքի միջոցով: Վորի ընթացքում Բագրատին ոգնում եր և առ և նիփի Գագիկ I թագավորը, Բագրատը կարողանում ստիպել թիսիի արաբական ամրությանը, վոր նա ճանաշի իր իշխանությունը և վճարի տուրք: Այդպիսով Բագրատի տիրապետության ժամանակ, վորը համընկնում 977-78 թթ. մինչև 1014ր. տևող ժամանակաշրջանի հետ: Վրաստանը հիմնականում միավորում ե մի քաղաքական ասբողջական իշխանության ներքո:

Սա Ա-րդ դարի սկզբին առաջին խոշոր Քայլներ, վոր Վրաստանը կատարում եր համավրացական կենտրոնական մի պետություն ստեղծելու համար: Սակայն հետագա շրջանում Վրացական ժողովորդի ձեռնարկած այդ գործը մեծ դժվարությունների, մեծ խոշնդուների յէ հանդիպում: Բագրատի վորդի Գեորգի I-ի ժամանակ, այսինքն 1014 թվից մինչև 1027 թիվը, Բագրատի միավորած թագավորության սկզ-

սուածանումե հազր Կախեթիան առանձնանուսն և Գեորգի առաջնորդ
գրանիկի շի լինումը նորից միացնելու այն իր իշխանությանը:

Ինչն այն է՝ վոր Բագրատի գործունեյությունը Կախեթիայում և
Քարթինում հանդիսաւում եր Վրապական խոշոր ապահակաների, այս
պես կոչված ավեավուրների խիստ գիմադրությանը: Բագրատ ապ-
ահավորումները կատարեց վճռական բազաբականություն տառեւթյուն
վրացական այդ կենտրոնախուզը ուժերի նկատմամբ: Արա վորդի
Գեորգի Լ-ը այն գնուականությունը վոր ցուցաբերում էր բարձ-
րը՝ չուներ: Յեվ ահա կենտրոնախուզը այդ տարրերը աշխատ և անառ
ձգտում են նորից ինքնուրույնաւալ, ընդ արձակել իրենց բազաբական
վարչական իրավունքներն իրենց տն բիորիաներուն և աշատվել լինա
րուական կառավարության հսկողությունից:

Միդ ե պատճառը մասամբ, վոր Վրաստանում նորից առանձին զբ-
ջաներ անջատվում են, վորաբեռ ինքնուրույն իշխանություններ: Այսու-
ան հաջողությունը Վրաստանի միավորման գործում ունենաւում նույ-
նիորուի Լ-ի վորդի Բագրատ Արդը: Վորը Բազական յերկար և ան-
սակ ըշխել է Վրաստանում՝ 1027-1070 թվականից:

Բագրատ Արդը նույնպես Բազականին անդամ վործեր և պատ-
միավորելու Վրաստանը մի ամբողջական պետության մեջ: Բայց
սկզբում առանձին հաջողություններ ունենալուց հետո կա ձեռնոր-
կումները ձախողվում են: Սակ այն պատճառով, վոր յերկրի և օրինի
սեպարատիվ ուժերը աշխատում են առեն կերպ շնոթարկել կենտրոնա-
կան իշխանությանը: Բագրատ Ա-ի իշխանությանը:

Մյս անգամ սեպարատիվ այդ ուժերի գլուխենե անցնում վաս-
րիս իշխանը և սպառամբվելով, բաժանվում է Բագրատ Արդի պե-
տությունից: Աս այն լիկարիտ իշխանն է: վոր 1049 թվին Մանազեր
ափ մոտ Անարոն Յուղարի և Մյուսների հետ գիտադրում եր սե-
զուկներին: Լիկարիսի ապատամբությունը Բագրատ Արդի դեմ և մի
բանի այլ չհայտաների դիմադրությունները անընդուն բնակարություն:

կենտրոնական իշխանության ստեղծմանը: Ալրիշ Խոսքով դեռևս քնո-
դալաւկան հարաբերությունների ուժնու զարգացման առկայությունը
և կենտրոնախոսով տարրերի բավական ակտիվ գործունեցությունը
արգելակում եր կենտրոնական կառավարության ստեղծմանը:

Յերերորդ բացի այս ներքին արգելակներից, արտաքին վորոշ
դեպքեր նոյնպես խանգարում ենին Վրաստանի՝ միավորելու միամ
բողջական պետության մեջ: Այդ արտաքին հանգամանքներից մեկը
նախ այն եր, վոր Բյալանդական կայսրությունը, ինչպես այդ հատուկ
եր իրեն, վարում եր նենգամիտ մի քաղաքականություն, հրաերուսեր
յերկապառակություններ Վրաստանում և բացի ներքին յերկապառակու-
թյունների հրահրուսներից, ինքն ել հաճախ բանակներ եր ուղարկում
Վրաստանն ասպատակելու և նրան հարվածելու համար:

Այնուհետև այդ ժամանակ, այսինքն Բագրատ IV-րդի որով Ան-
դրբկովկասում արդեն յերեվում են սելջուկները: Ճիշտ է սելջուկնե-
րին չ'հաջողվեց ամբողջ Վրաստանը նվաճել, սակայն Արփիկը լավագ
1064 թվականին նվաճեց արևելյան Վրաստանի մի մասը՝ Թիրիլ-
սի քաղաքով: Բացի այդ Արփիկը խստերը շատ հաճախ աս-
պատակություններ ենին գործում դեպի Վրաստանի խորքերը և հար-
վածում, թուլացնում վրացական պետությանը:

Քաղաքական այդ իրադարձությունները Անդրբկովկասում ստեղ-
ծում ենին Վրաստանի միավորման համար աննպաստ պայմաններ երդ-
դարի ընթացքում, սակայն դրությունը փոխվում է 12-րդ դարի սկզբ-
ներին: Վրացական թագավոր Գեղրդի Ա-րդը, վորն իշխելէ 1072-1089թ.
իր կենտրոնության ժամանակ թագագրում է իր վորդի Դավթին, վորու-
թագավոր: Սա իր հետագա գործունեցության համար ստա-
նում է Դավիթ II-րդ «Վերաշնոր» մականունը:

Դավիթ II-րդը նույնպես բավականին յերկար իշխում է Վրաստա-
նում: Արա թագավորությունը սկսվում է 1089թ. և տևում է մինչև 1125
թիվը: Հենց այն ժամանակաշրջանում ել տեղի յեւ ունենում վրաստանի

Միավորումը մի պետական ամբողջության մեջ:

Յերբ Դավիթ Ա-րդը գահ ծր բարձրանում Վրաստանի արևելյան և Մասամբ հարավային մի քանի շրջանները դառնվում են սեղմուկան պէտության ձեռքին՝ Մելիք-Շահի հշխանության ներքո: Մնջուկան պէտության ձեռքին եր գտնվում թրիխին, Խորստավը, Սուրխեթին և մի շարք այլ գալաքաններ: Մնջուկ քոչվոր ցեղերը Կուր գետը հովարդ դարձրել ենին իրենց համար ձմեռացնոց: Ձմեռամոխ նրանք իրենց բազ մաթիվ հուտերի հետ միասին ջնուներից իջնում ենին Կուր գետի հովի տը և այդ բարդավաճ բերքառատ հովինոր դարձնում ենին իրենց առ սունների համար արոտատեղիներ: Այդ դեռ բավական շեր, այդ քո վոր ցեղերը հաճախ կազմակերպում ենին իրենց ասպատակություն: Ները դեպի վրացական մյուս մարզերն ու շրջանները: Ահա այդպի սի պայմաններում Դավիթ Ա-ը ձեռնարկում է Վրաստանի արևելյան այդ մասերը ազատելու սեղմուկներից: Նա իր հեռատեսքա դա քականությամբ իր շուրջն ե համախմբում ազնվականությանը և նիստ կերպով պատօի յէ յենթարկում այն ազնավորներին, քրոնիք փորձում ենին թուլացնել կենտրոնական հշխանությունը: Դավիթ Ա-րդը Վերջ ե տալիս Հիպարիտ իշխանի կամայականությանը ու սեպարատիվ ձգտումներին: Նա նաև Հիպարիտ իշխանին բանարկում է տեսնում, իսկ յերբ տեսնում է, վոր այդ Ֆեոդալը իր վտանգավոր գործունեցությունը վրացական պետության հանդեպ չի դադարեցնում. Նրան Վրաստանից աքսորում է դեպի Բյուզանդիա: Դավիթ այս վերաբերմունքն արդեն մի դաս եր, մի իրատ եր մյուս ազնվական ներին: Այսպիսի խիստ քաղաքականությամբ վրացական արքունիքը կարողանում է իրեն յենթարկել ազնվականությանը. համախմբույթ նրան իր շուրջը և սկսել պայծար Վրաստանի միավորման համար մի հանգա մանք, վոր ընդունելություն և ոժանդակություն ե գտնուած վրաց ժողովրդի լայն խավերի մեջ:

1102թ. սեռնում Կախեթիայի թագավորը: Այդ դեպքը Դավիթն

ոգտագործումն Ասխենթիան Միացնելու Արխապհային և Քաղթելինին։ Յեզի իւ
կապես Նախապատրաստվում այդպիսի միավորում կատարել, բայց Նախան
այդ միավորումը գլուխ թերելը ևա անց է կացնում վորոշ բարեփոխու-
թյուններ յերկրի ներսում, հատկապես յեկեղեցու Ակատմամբ։

Յեկեղեցական պաշտոններում, այն ժամանակ Վրաստանում, տեղ
եին գրավել իուշոր ավելիվականության ներկայացուցիչները։ Ահա այդ
բարձր ավելիվականությունից հոգեւոր պաշտոններ վարողները խաչի-
դուու եին հանդիսանում, արգելակում եին Վրաստանի միավորման պոր-
ծին։ Մրանք այդ պաշտոնները ձեռք եին բերել իրենց ձագւան։

իրենց ունեցած արտոնությունների շնորհիվ, բայց վոշ յերբեք հ-
րենց անձնական հատկությունների շնորհիվ և նվաճելով այդպիսի
բարձր պաշտոններ՝ յեպիսկոպոսություն ևայլն, ձեռք բերելով յեկե-
ղեցական կալվածքներ, նրանք իրենց ազգակից աշխարհիկ ֆեռ-
դաւների հետ միասին, ծգտում եին թուլացնել կենորոնական իշ-
խանությունը, խոչ նորու եին հանդիսանում պետական միավորմա-
նը։ Յեզ Դավիթը լավ գիտակցելով այն գերը, վոր կարող եր,
իւաղալ յեկեղեցին Վրաստանի միավորման գործում, ձեռնարկում
և վորոշ բարեկարգություններ մտցնել այդ պաշտոնյանների վերա-
բերյալ։ Նա հրավիրում է հոգեւորականների ժողով, վորոտել մա-
նակցում եին նաև աշխարհիկ իշխաններ և այդտեղ, այդ ժողո-
վում վորոշվում հեռացնել յեկեղեցական հոգեւոր պաշտո-
ներից մի շարք անձնավորությունների, վորոնք ինչպես աղ-
բյուրներն են ասում, արժանի չեին այդ պաշտոններին։ Ըստ-
հակառակ՝ յեկեղեցական այդ բարձր պաշտոնները տրվում են
անպիսի մարդկանց, վորոնք իրենց անձնական հատկություննե-
րով ընդունեակ մարդիկ են յեղել և վոր ամենակարենվորն ե-
կողսնակից են յեղել Վրաստանի միավորմանը, նպաստել են Վրա-
ստանի միավորմանը։ Ենա այտպիսի մի ձեռնարկումնենց անցկացնում
յեկեղեցական պաշտոնյանների վերաբերյալ և դրանով նա ապա-

հովում է հոգնվորական դասի, յեկեղեցու համագործակցությունը իր հետ Վրաստանի միավորան գործում:

I Այս ճեռուարկումից հետո, վորք Կատարվել է Մոտավորապես №3թ.

Դասիթ II-ը վճռական քայլ է անուշ Կախեթիան իր թագավորությանը սփացնելու ։ Միացնելով Կախեթիան, Վրացական պետությունը դառնում անհամեստ ավելի ուժեղ պետություն և սկառնալիքի տակե դնում Գանձակի ամիրայությանը: Դրա համար ել 1104-1105թթ. Գանձակի ամիրան իր հարեան մյուս ամրանների հետ միասին մի արշավանք են կազմուերակացում Վրաստանի դեմ: Դասիթ Վերաշինողը գիտագրավում այդ արշավանքին և կարողանում վճռական հարված հասցնել Վրաստանի վրա գրոհող ամիրայություններին, պարտության և մատնում Կրանց և հետ ե շարուում: Այդպիսով Դասիթը վերջնականացնում աշուր, հաստատուն կերպով իր թագավորությանն ու միացնում Կախեթիան և սկսում պայքարը. Թթիլիսիի շրջակայիքի՝

րումը սելջուկ-թուրքական պորթերից: 1110 թվին գրավում ե Սամշվեդի ամրոցը՝ Թթիլիսիից դեպի հարավ, ապա Առևիտիայի մեջ մասը:

1115թ. Դասիթ II-ը նվաճում է Շուստավը և Թթիլիսիի ամիրայությունը ողակում հյուսիսից, արևելքից ու հարավից: Թթիլիսիի նվաճումը այլևս առան ծին դժվարություն չեր ներկայանում:

Դասիթ Վերաշինողի գլխավորած պայքարը Վրաստանի հանրունացման համար, ինչպես տեսնում ենք, ընթանում է բարձական արագ ու հաջող: Դա նոյնպես ունի իր պատճառները: Ընդգծնենք, վոր այդ ժամանակ, այսինքն 11-րդ դարի վերջին և 12-րդ դարի սկզբին, Վրաստանին խանքարել և խոշնդրությանը հանդիսանալ, բյուզանդիան ի վիճակի շեր:

Բյուզանդական կայսրությունը սելջուկյան պետության կողմից տու-

յել եր բազական ծանր հարգած և այդ հարվածը նրան թուշացրել եր այն աստիճան, որ Աս այլու վճռական դեր խաղալ Անդրկովկասի հրականության մեջ չեր կարող : Բայց սեւ ջուղու կերպի հասցրած հարվածից բազական կայսրությունը գտնվելու ներքին կազմակունման պրոցեսի մեջ : Դասակարգային հակասությունները, այդ հակասությունները սրում, նոր առաջնորդ բազականին խոշոր հողատերերի պայքարը արքունիքի դեմ, գահակալական կորիզները և այլն, այս բոլորը նորա տեղ եին բյուզանդական կայսրության թուշացւոն և Արդ դարի վճր ջին ու 12-րդ դարի սկզբին կայսրությանը. քրթ ճգնաժամի առաջ :

Համարյա նույն պատկերը մենք տեսնում ենք նաև սեւ ջուղական պետության մեջ : Սեւ ջուկները Արդ դարի 2-րդ կեսին խոշոր ու երես Անդրկայանում իրենցից Մերձավար արեւելքում : Նրանք ճիշտ են Վրաստանն ամրողջապես չենթացնին, բայց Վրաստանի մի զգալի մասը և հինագուրջ մայրաքաղաք Թբիլիսին իրենց ճեղքին եին պահում : Այնու հետեւ Արդ դարի 2-րդ կեսին նրանք հարվածում են Վրաստանը արեւելքից, հարավից և Վրացական պետության համար ստեղծում են ծանր դրություն : Բայց 12-րդ դարի սկզբին սեւ ջուղական այդ խոշոր պետությունը մասնաշվել, վեր եր ամվել մանր ամիրայությունների, վորոնք չեին կարող ուստի վտանգ լինել Վրաստանի միավորման համար, մանագանը, քո հենց այդ ամիրայությունների միջև ել գնումեր ներքին պայքար, գոյություն ունենալու ներքին հակասություն : Ահա սեւ ջուղական պետության թուշացւումը, մասնատումը և վերածումը մանր իշխանությունների, նույնին նպաստավոր պայմաններէ ստեղծում Վրաստանի միավորման համար :

Մի ուրիշ հանգամանք ել կար՝ ոս բազականիքների առաջին արշավանքն եր, վորք նույնպես իր նպաստավոր ապդ-Եղությունը թողենց Վրաստանի միավորման պրոցեսի վրա և ի վերջո այս բոլոր հանգամանքներին, բոլոր նպաստավոր պայմաններին, վորապես Քրթ

Ծառայում եր վրացական ժրդովրդի ակտիվությունը՝ ուսար տրրապի-
տություններից իր հայրենիքը աշատելու, մի ուժեղ սեփական պե-
տություն ստեղծելու համար ու վրաստանի տնտեսական, կոլու-
րական կյանքի վերելիք:

Ի ավելի Զ-րդ վերաշխողը հաջողությամբ ոգտագործում է այդ
նպաստացոր պայմանները, գլխավորում է վրացական Ֆուլովրդի պա-
քարը անկախ հայոր պետություն ստեղծելու համար՝ Ընդհետ Բյու-
զանիացի և սելջուկյան ամրայությունների: 12-րդ դարի Զ-րդ-
10-ամյակում վրաստանին արդեն հաջողվել եր Միավորել Վրա-
ստանում յեղած նախկին մանր Մոռն Իշխանությունները և
դրանու Անդրկովկաստ ամենախոչըն պետությունը: Իր հետո
գա նվազ ճումներնու Ճեռնարկումներն աշելի ամրացնելու, իր
Միավորած պետությունը ավելի ամրապնդելու համար, Ի ավելի
Վերաշխողն այդ նվաճումներից հետո Մոշարք Բարձ
թյուններ և մուցնում յերկրի պետական կառավարման գործում:
Նրա առաջին Քայլն այդ բնագավառում ինչպես տեսանք յեկեղեցական
կամ հոգևոր պաշտոնյաների նկատմամբ կատարած ճեռնարկումներ: Կապ
Մոտավորապես 1118-20 թթ ընթացքում Ի ավելի Վերաշխողը վերակառու-
ցում է իր բանակը: Մինչ այդ, Թագավորական կամ արքայական փոքրիկ
գնդի հետ վրացական բանակը կազմվում եր ֆեոդալների գլխավորությամբ
զենքի տակ կանչված ֆեոդալական գնդերից:

Պատերազմի դեմքում հարկ յեղած համառակ թագավորի պահան-
ջով յուրաքանչյուր նախար ներկայանում եր թագավորին իր զնդով:
Իսկ բանակի այսպիսի վիճակը բավականին խախտում եր պետական բա-
շոր ճեռնարկումներ կատարելու և վրաստանը մաքրելու համար:

Ի ավելի Զ-րդը վեռում է կայստակերպել մայուն և դիսցիլինայի յա-
յնարկով բանակ և այդ բանի համար նա ոգտագործում է ինչպես Ներ-
քին ուժերը, այնուն ել վրաստական դեպի հյուսի գանձած լեռնաց
նակ Ֆուլովրդներին: Նա բերում վրաստանու բնագանձում է 40000

Կիպշակների: Կիպշակները հայտնի յեն իրենց ռազմունակությամբ, և առաջան վոգով և մարտական ուժերացիաներ կատարելու արագ գործողությամբ: Այդպիսով Դավիթ Ա-րդը ուներ արգեն 40,000 հոգու բաղկացած մի ուժեղ բանակ, վորն իր գործունեյության համար շատ ավելի վստահելի յեր, քան յերբեն: Ֆեոդալների գլխավորած գնդերը Բայրի այդ նաև վրացական բնակությունից կազմակերպում են ույնան մնայուն մի զորագունդ: Բաղկացած 15-25 հազար հոգուց: Աշտական կայուն բանակ ստեղծելն արդեն խոչը Քայլերից մենք եր վրացական Մասվորակած պետությունը պահպանելու և հետագայում ավելի զարգացնելու, ուժեղացնելու համար: Սա Կիպշակներին բերել տալու ձամանակ իրեն ե յենթարկում նաև հյուսիսային Ուսեթիան, Վորք խոշնդրու եր հանդիսանում Կիպշակներին հարավ անցնելու:

Այնու հետեւ յերկրի ներում վորոշ կարգ ու կանոն հաստատելու համար նա հիմնում դատարան: Մինչ այդ դատական բոլոր գործերով կթաղվում եր ինքը թագավորը, մի հանգամանք, վոր դժվարեցնում եր հարուցված հարցերին լուծում տալ և քննության առնել իր բոլոր կողմերով: Դավիթ Ա-ի հիմնած դատարանը գառնուում է վրաստանի գերագույն դատական որդան:

Այնու հետեւ հոգ ե տարվում յերկրի մոտավոր կյանքի զարգացման մասին: Իսի յեն հավաքվում Վրաստանի այդ ձամանակա մոտավոր ուժերը, հովանավորում են պետության կողմից: Կառուցվում են մի շարք վանքեր և այլ վայրեր, վորտեղ տեղավորում են այդ մոտավոր ուժերին: և զարկ ե տրվում մոտավոր կյանքին, գրահանության արվեստին ու գիտությանը:

Ի վերջո Դավիթ Ա-ի կատարած բարենորոգություններից բաքր ե ըսկում նաև յերկրի տեսեսական կյանքին: Այս տեղ նա հոգ ե տանում յերկրի առետրի զարգացման մասին: Կառուցվում ձանապար հներ, քարվանսարաներ: Խրախուսում առելուրականներին, ոչ միայն քրիստոնյա առելուրականներին, այլև արաբ, պարսկ առելուր-

Կաններին: Դոդ է տանում գյուղատնտեսության զարգացման համեր և այդպիսով Վրաստանի տնտեսական կանքն սկսում է արագ կերպով առաջ գնալ: Վրաստանն սկսում բարձրանալ վոլ միայն Քաղաքանակն այլև նա սկսում բարձրանալ տնտեսապես ու կրտսուրապես: Հենց այս ձեռնարկումների համար ե, վոր Դավիթ ստանում է "վերաշինող" մականունը: Դավիթի կատարած այս ձեռնարկումները խոշոր շափով ամրացնում են Վրաստանին, իղոր շափով բարձրացնում են նրա Քաղաքական նշանակությունը մեր ծավոր արևելքում, ուր նա 12-րդ դարի սկզբից հանդես է գալիս Վորապես առաջնակարգ պետություն, վորպես ամենախոշոր, ամենաուժեղ պետություն:

Վրաստանի այդպես արագ բարձրացումը չեր կարող աշխարհով արցել Վրաստանի ըրջապատող սեղօռույցան ամրայությունների կողմից: 1121թ. մի շարք ամրայություններ կազմակերպում ենքընդհանուր արշավանք Վրաստանի վրա: ✓

Վրացական հայկական և արաբական աղբյուրները Վրաստանի վրա արշավող թյուրմական այդ վորքերի համար շատ տժե թիվ են ցուց տալիս: Ուրիհայեցին ասում է, վոր նրանց վորքի թիվը հասնում էր 400,000-ի սա իհարկե շափականցություններ, նրանց թիվը հապել հասած լինի 60-70 հազարի: Սույնքան վորք ել Դավիթ է հանում արշավող ամրաների դեմ: 1121թ. թիվինի դաշտում տեղի յե ու նենում ամրայական այդ վորքերի ու Վրացական վորքերի հակառամարտը, վորտեղ պարտվում են ամրայությունները և Վրացական բանակին թողնելով հսկայական ավար քահրչում են: Այս հակառամարտում Վրաստանի տարած հաղթանակն էլ ամբոյ յե ամրապնդում Վրացական պետության դիրքը մերձակոր արևելքում և գալիք վերաշինողը այդ քառավոր հաղթանակից հետո պաշարում թիվին ու 1122թ. նվաճելով թիվինի: Վերջնականապես Վրաստանը մաքրում է սեղուկյան թյուրքերից:

թքրիլսիթի գրավումից հետո վրացական պետությունը ձեռնարկում է նոր արշավանքներ գեղի արևմուտք, դեպի հարավ՝ արևմուտք և նվաճում է մի շարք ամրություններ ու գավառներ:

Աղբյուրներից իմանում ենք, վոր այդ ժամանակ Դավիթ վերաշխողը գրավում է Գագր, Տերունականը, Տաշիր, Տագուշ և Մուհականաբերդը: Այս նշված վայրերը գտնվում են Վրաստանի արևելյան մասում՝ դեպի Աստրատական ընկած շրջանները: Բայի այդ վրացական բանակը մի շարք գավառներ և նվաճում նաև հարավ՝ արևմոյան: Տայգի ուղղությամբ: Այս նվաճումների ժամանակ իշխան աղբյուրներն են վկայում, ձեռք են բերում հսկայական պար, հարստություն և գերիներ:

1123 թիվն Դավիթ վերաշխողն արշավում է Շամախիի վրա: Անցնում է դեպի Շիրվան: Վրացական բանակի այս արշավանքը առիթ է տվել սելջուկյան ամիրաններից սեփի հարձակումը Շամախիի վրա: Բանն այնեւ, վոր վրացական թագավորական տառ և Շամախիի ամիրայի միջև բարեկամության վորոշ կապ եր հաստատվել և ահա յերբ սելջուկյան այդ ամիրան հարձակումը Շիրվանի վրա, դա առիթ է տալիս Դավիթին իր բանակով մըս սելլու Շիրվանի, Շաբիի շրջանները: Այս անգամ Դավիթը նվաճում է Շաքին և Շամախը: Բարձրանում է դեպի հյուսիս, հասնում է մինչև Դերբենտ, տարածելով իր իշխանությունը նաև այդ մասում:

Այդ արշավանքներից հետո Շիրվանի ամիրային, դերբեն տի իշխանին և այդ վայրերում մնացած լյուս մանր մունք իշխաններին յենթարկում է իրեն վասալական կախվածությամբ: Մրանք դրանից հետո ճանաչում են վրաստանի գերիշխանություններուն իրենց վրա: Այս նվաճումներով Դավիթ վերաշխողը վոր միայն մաքրում է Վրաստանը սելջուկ թյուրքերից և այս հոգում վրաստանը այդ թյուրքական ցեղերի և ցեղախորե-

ի հար ձակումներից, ասպատակություններից, այլև ընդարձակում
ե իր պետության սահմանները Անվ ծովից մինչև Կասպիականը.
իրեն ե յենթարկում բազմաթիվ նոր շրջաններ ու գավառներ : Այդ
նվաճումներից հետո Դավիթ Ա-ը իր ուշադրությունը դարձնում
է դեպի Հայաստան:

X Զ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆԱՂԱՅՈՒՄԸ ԴԵՊԻ
ԾԻՐԱԿ-ԱՆԻՆ ՅԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՅՈՒՍԽԱՑԻՆ
ՈՒ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՄԱՍԵՐԻ ԱԶԱՏՈՒՄԸ ՍԵՎԾՈՒԿԱՆ
ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԹԻՑ

1122.23 Թվականներին Դավիթ Վերաշխողը Վրաստանին ե սիացնում
ԶՈՐԱԾԵՆԻ հայկան թագավորությունը : Նվաճում է այդ յերկիրը, Միկիցան
պիտի յե յենթարկում Կյուրիկյան թագավորությունը և արդեն նախապատ-
րաստվում է առաջ խաղաղ դեպի Հայաստանի հենտրոնական մասերը :

Վրաստանի առաջինացնան համար ստեղծվել եյին բավական նպաս-
տավոր պայմաններ : Թե Ծեղադյան ամիրայության և թե Ծահարժեններ-
ի ամիրայության մեջ հայերի համար ստեղծվել եր ձանր կայտթյուն :

Անընդհատ կորչներ այդ մանր մունք ամիրաների միջեւ, ձանր հար-
կացահանջություն, կամայական վերաբերմունք այդ ամիրայությունների
տեր իտորիաներում ենդամ բնակչության հանդեպ, բավական անսփառա-
րական վիճակ եթեստեղծվել ժողովրդի համար և Վրաստանի առաջինազ-
պում այդ ամիրայություններում բնակված հայերի կողմից դիտվում եր
վրացին փրկարար մի յերկույթ : Դրույթուն այն աստիճան ձանր եյ-
դել այդ ամիրայություններում, վոր Անի քաղաքի բնակիչները հասուկ
պատմիրակություն են ուղարկում Վրաստան Դավիթի Վերաշխողի մոտ խնդ-
րելով, վոր Նա գա և քաղաքի վերցնի : Այդ մասին Վարդան Բարձրաբերո-
ւին պատմում ե . « Ընդ աւորսն ընդ այնուիկ վի մեռեալ էր Մանուչի ամիրայն
և նոյ, Արլուսար որոդի նորա տիրեր Նման այդ անարի և Կնամարդիոր
կամեցաւ վաճառել կենի վարչուն հասպար դենարի իվերա կարուց ամիրայն ».

և նու բերել նաև ծանրագին և բարձրա հասակ ի խլաթայ և դնել ի վերաց պր
բերի Կաթողիկէին՝ փոխելով պետքան յառաջնոցն. վասն որոյ սրտառ-
եալ քրիստոնէրցն կոշեն կիազիթ և տան ի ծեռսն նորա պիաղաքն Անի" (156) :

Վարդան Բարձրաբերդցու վկայությունը հաստավում է, և Աւր-
հայեցու, և վրացական աղբյուրների կողմից : Թէ Աւրհայեցին և թէ վրա-
ցական աշբյուրները նույնպես նշում են, վոր Անի Քաղաքի Բնակիչները
դիմու են Դավիթ Մերաշինողին և Խնդրել են, վոր նա գա և Քաղաքը գեր-
նի : Այստեղ Դավիթ առս ջրաղացումը դիտվում է վորպես ազատա-
րար մի միջոց : Վրացական առաջխաղացումների հետ հայերը կապու-
ելին ամիրայական տիրապետությունից իրենց ապատվելու հույսը և շահ
կությունը : Այդպես ել գնահատել Ե Դավիթ Ա-ի առաջխաղացումը
դեպի Հայաստան ժամանակակից հայկական պատմիչների կողմից :

Աւրհայեցին այսպիս է խոսում Դավիթ և նրա նվաճումների մասին :

"Եւ Եր Դավիթ արքայ սուրբ և առաքիր, Վարդարեալ ամենայն
աստուածապաշտութեամբ և բարի արդարութեամբ . և սա Երևեցու ընդու-
նող և սիրող ազգին հայոց առաջարկ մողովեցան մնացեալ զօրքն հայոց
և սա շնեաց Քաղաք հայոց յաշխարհ ջրաց և հաստատեաց Եկեղեցին
և վանորայն բազում, և անուանեաց զանոն Քաղաքին Գօռա, և
ուներ մեծաւ ուրախութեամբ և ցնծութեամբ զամենաց ազգն հայոց" (350)

Ժամանակակից պատմիչները բարեկամական գովասանքով են
խոսում Վրաստանի մասին և համարում են նրան հայերին հոգաւայք
ուղղ պաշտպանող և ամիրայական Ծիր պատող : Բնակութեան Վրաստանի
պետությունը Անիի Բնակիչների հրավերն ստանալուց հետո ուղարկում է
մի Բանակ հենց Դավիթ Պահապորությամբ դեսի Շիրակ և դեռևս Քաջա-
շնոջապատճեած, Անիի Բնակիչները ապստամբում են Ակուլազարի դեմ
և Քաղաքը հանձնում Դավիթ Վերաշինողին : Այդ տեղի յէ ունենում
1123 թվականին : Անիի առաջին նվաճման թվի մասին պատմիչները տարբա-

Են յերկու տարբեր տեղեկություն: Ալոեիան Որբելյանը, Վարդսան Բայրծ
րաբերդցին և վրացական պատմիչներն Անիի առաջին նվաճումը վրա
տանի կողմից դնում էն 1123թվին, բայց Ուրիայեցին այդ նվաճումը
դնում է 1124թվին: Ամենայն հավանականությամբ Ուրիայեցին այս
տեղ տարեթիվը շփոթում է: Սվաճելով Անին, Դավիթ Վերաշինողն Անգալ
սվարին իր վորդիներով գերում և տանում թքիլիսի, Նշանակելով
Անի Քաղաքի համար նոր կառավարիչ:

Անիի վերցնումը Ծեդադյան ամիրայության գերիշխանություն
նից ժամանակի հայկական աղբյուրները գնահատել են վորացն Անիի
ազատագրումը ուսար երկրյա լծիկ: Ուրիայեցին այդ առթիվ ասում է
ու ապատեցած ի ձառայութիւնէ թագաւորաբնակ Քաղաքն Անի.
որ կայեալ էր ի ծառայութիւն զամս վաթսուն... և եղեւ ուրախու-
թիւն ամենայն տան հայրց, զի տեսին ազատեալ զսուրբ Կաթո-
ղիկէն ի ծառայութեանէ"(359):

Դայերի նկատմամբ վրացական պետությունը վարելով բա-
րեկամական գիծ ձգուում եր իր արշավանքների ընթացքում ամի-
րաների դեմ հանել հենց ամիրայություններում յեղած հայերին:

Այդ նպատակի համար Դավիթ Վերաշինողն իր շուրջն եր հա-
մախմբում հայկական ուժերին, կազմակերպում եր ընդ հանուր
գրոհ սելջուկյան այդ ամիրաների տիրապետության դեմ, իսկ այդ
ամիրայություններում հատկացն Ծեդադյանների և Ծահարսենների
բնակչության մեծագույն մասը հայեր եյին: Հայերը մեծ թիվ եյին
կազմում նաև Գանձակի ամիրայությունում:

Վլուրի հանել նրանց ընդ դեմ ամիրայությունների, դա կապա-
հովեր վրաստանի լիակատար հաշթանակը այդ ամիրայությունների
դեմ և իրոք այդպիսի Քաղաքականություն է տարել Դավիթ վի-
րաշինողը հայերի նկատմամբ և ամիրայությունների դեմ մղած կորի:

Ների ժամանակ վրացական թանակի կողմին գործել են հայկական պր-
քեր, հայկական գնդերը։ Այդ մասին պարզ ու վորոշակի տեղեկություն
ներ են տալիս մեզ սեր պատմիչներ։

Բայսի աջդ՝ ամերաներից լայերի մասսայական գաղթ և նկատուու
դեպի Վրաստան և դեպի Հայաստանի այն մասերը, վորոնք նվազե-
վել են Վրաստանի կողմից։ Ահա հենց այս գաղթող ներին տեղափո-
րելու համար եր, վոր Դավիթ Վերաշինով կառուցել է տալիս Գորա անո-
նով Քաղաքը։

Դավիթ Ա-ր հոգ ե տանում, վոր Վրաստանին միացված հայ-
կական գավառուներում զարկ տրվի տեստեսությանը, կուլտուրային և
շինարարությանը։ Վրացական պետությունը վարելով այդպիսի քա-
ղաքականություն հայերի նկատմամբ, ջանացել է միավորել այդ
յերկու ժողովրդներին ընդդեմ ամիրայությունների և այդ բանը միան
գամայն հաջողվում նրան։ 1125թվին մեռնում Դավիթ Վերա-
շինովը։ Նրան հաջորդում է իր վորդի Դիմիտրե առաջինը,
վորն իշխել է 1125թվից մինչև 1155-56թվերը։ Դիմիտրեի
ժամանակ Վրաստանը նույնպես մի քանի հաջող մաքրեր ե մղում
ամիրայությունների դեմ և գրավում Դմանիս ու Խունագի-
ղաքներն. ու թերդերը։ Այդ Դմանիս ու Խունագի-Քաղաքները հնում
հայերի մոտ անվանվել են Հունացիներ։ Այդ վայրերը նվաճվել են
Մոտավորապես 1128թվին։

Դիմիտրեի թագավորության ժամանակ Վրաստանը նոր նվա-
ճումներ չի կատարում։ Այս շրջանում Վրաստանը ավելի շուտ
մղում պաշտպանողական մարտ, պաշտպանողական պայքար և
զույթ հարձակողական։ Ավելին, Դիմիտրեն ստիպված լինում
կիցել ամիրայություններին նվաճված վորոշ Քաղաքաւու,

1126թվին հնապես այդ վկացում են աշխարհները Անք Քաղաքը
դուրս ե ընկնում Վրացական տիրապետությունից։ Անք Նորից
ընկնում Շեղաղյան ամիրայության տիրապետության տակ։

Յերկու կերպ են հաղորդում մեզ Անի վերահանձնումը Մանուշեի ժառանգ ներին: Ուրիսայեցին պատում է, վոր Դավթի մահից հետո թքի լիսի գերի տարված Անդսվարի վորդիները խնդրում են Դիմիտրեցի, վոր Իրենց վերադարձնի Անին և Դիմիտրեն կատարում են Կրանց ցանքունը պայմանով, վոր Մանուշեի այդ ժառանգները յշնթարկվեն վրացական պետությանը և դառնան Դիմիտրեի վասալները:

Վարդան Բարձրաբերդցին այդ դեպքի մի դիլ այլ կերպ են պատում: Սա ասում են, վոր Անդսվարի վորդիներից մեկը, յերբ Անին և վաճառքն եր Դավթի Վերաշինուղի կողմից, Անիում չի յեղել, այլ յեղել է Խորասանում հետևապես զերծ են մնացել գերությունից և ահա, յերբ Անդսվարի այլ վորդին Փատլունը իմանում է Դավթի մահը, գալիս են և դրմում են Դիմիտրեցին, վոր Անին վերադարձվի իրեն: Ինչպես պատմիշներն են առու Դիմիտրեն կատարում են այս ցանքությունը: Այդպիսով ԱՀՅթին Անին նորից Վերադարձվում է Շեղադյան ամիրայությանը:

Առողջ պատմիշները, և հայկական և վրացական, միաբնակ հազոր դուս են, վոր Դիմիտրեն ստիպած եր այդ անել, վորովհետև սելջուկ թյուրքները հաճախ հարձակվում են Քաղաքի վրա, փորձում են Քաղաքի հետ վերցնել, իսկ Դիմիտրեն ի վիճակի չեր պահպանել Քաղաքը: Դրա համար եւ Դիմիտրեն/համաձայնվում Քաղաքը նորից տալ Շեղադյան ամիրայությանը պայմանով մրայն, վոր Քաղաքի կառավարիչը կը առ իր վասալը: Կյենթարկվի իր իշխանությանը: Աղբյուրները պարզապես վկայում են, վոր Անին հնու է վերցվել հնուց այդ սելջուկ թյուրքների արշավանդների սպառնալիքների տակ: Թեև Անին վերադարձվում է Շեղադյան ամիրայությանը, սակայն այնուատենայնիվ ամիրայությունների հաճախակի արշավանդները վրաստանի վրա, վրաստանի կողմից նվաճված շրջանների վրա, չի դադարում: Բայց վրաստանի վրա արշավելուց այդ ամիրաները հաճախ իրար դեմ են կը լինում:

Այդպիսի մի դեպք կապվում է Անիի հետ: Վարսո Աղբյուրի հայ-

Սալիս ամիրան 1153-54 թվականներին մի արշավանք է կազմակերպում Անդի վրա և Դիմիտրեն հարկադրված է լինում պաշտովանել իր վասարին: Ինչպես յերեքում Մանուշեյի ժառանգները պահպանել են իրենց խոստումը վրացական տիրապետության յենթարկվելու կապահպությամբ: Յեթե Փատլունը չհամարվեր վասալական կապով կապահպան Դիմիտրեյի հետ, ապա հասկանալի յե, վոր Դիմիտրեն նրան ող նության չեր գա:

Դիմիտրեյի մահից հետո վրացական պետության գլուխն է կանգնաւմ Գեորգի III-ը (1156-1184): Նա հրամարվում է իր հայոք՝ Դիմիտրեյի վարած պաշտպանողական կովի տակտիկայից և անցնում է հարձակողականի: Գեորգիի արշավանքների համար գործողության դաշտը նույրվում է Շայաստանը: Այս անգամ վրացական պետությունը վրացել էր մի մեծ հարված տալ Շահարտեններին, իսկ Շահարտեններն այդ շրջանում բավականին ուժեղաց են և ռեալ վտանգ են կարծիք վրացական պետության համար: Գեորգի III-ը հարձակվում է Կաղզվանի վրա և նվաճում է Կաղզվանը. Այդ հաջող ուժեցիայից հետո նույն թվականին Գեորգին պաշարում է Անիքազաքը և վորօշում է նվաճել այն: Պաշարումը յերկար շի տեղում և ոգոստոս ամսին Անին նվաճվում է Շեղադյաններից:

Անին նվաճելուց հետո այդ տեղի կառավարիլ է նշանակվում Որբելյանների տոհմից մեկը, իսկ նրան ողջական՝ Զաքարյան Անրիու: Անրիի նվաճումը 1161թվին խոշոր վախ է պատճառում Շահարտեններին, վորով հետև Անրի նվաճումը հարվածի տակ եր դնում Շահարտենների պետությանը: Յեվ Գեորգի III-ի առաջխաղապահ առաջ է բերում ամիրայությունների կողմից մի խոշոր արշավանք վրաստանի դեմ Շահարտենների գլխավորությամբ, վորոնց թվույթ անգամ կանգնած եր Առությանը: Շահարտեններին են միանում Մերտինի, Ելշավի, Կարնո Մալտովս և մի շարք այլ ամիրաներ:

Արանք իրենց միացյալ վորթով 1162-63 թվին արշավում են

Վրաստանի վրա: Կոխվը տեղի յեւ ունենում Անիի շրջակայքում: Անդրօյությունն սերը հույս ունեցին: Վոր իրենց այդ արշավանքով կ'կասեցնեցին վրացական բանակի հարձակումը և հետ կ'վերցնեցին Անին: Նրանք իրենց ամբողջ ուժը կ'ենորոնացնում են Անիի վրա: Վորով հետև Անիի նվաճումը Գեորգի յիշ-րորդի կողմից հերթական ինդիր եր դարձնում Դվինի նվաճումը, ապա առաջինադասումը դեսպի հարավ, դեսպի Խլաթ, Մանավերու, առաջինա-զացումը դեսպի արևելք, դեսպի Գանձակ և այլն Երբ սպառնալիքի դեմ եւ: Վոր միանում է ամիրայությունները: Սակայն առիւ այդ թյունների այդ փորձը վերջանում է կատարյալ պարտությամբ, կատարյալ անհաջողու-թյամբ: Վրացական զորքները տեղական հայկական բանակության հետ միա-սին ջախջախիչ հարված են հասցեու ամիրայություններին և հետ ը-պրոտու: Այդ փառավոր հազթանակից հետո Գեորգի Յորդի բանակն ա-ռաջ եւ շարժվում դեսպի Դվին և հենց նոյն տարին ել պաշարու-ու վերցնում այն:

Համար միաները հաղորդում են, վոր Գեորգի Յորդի բանակը խաղա-քի պարիսպներից դուրս ջարդ ու փշուր եւ անում Շեղադյան ամիրա-յության ումերը և դրանից հետո հեշտությամբ մոտենում Քաղա-քի պարիսպներին ու վերցնում Քաղաքը: Քաղաքը վերցնելիս յենթարկ-վում է ավարի և մահմետական բնակության մի մասը վերափար-վում է:

Շիրակի և Արարատյան դաշտի աշատումը սեղուկիան ամիրա-յությունից արդեն այդ ամիրայությունների կատարյալ պարտությունն եր նշանակում: Ամիրայություններն իրենց վերջին փորձն են անում միայնալ ու ժող հետ դիմադրելու Գեորգի յերրորդին: Այս ան-գամ ամիրայությունների այդ գրոհի նախաձեռնումն իր վրա յե վերցնում Գանձակի Ելտկուզ ամիրան, վոր իշխել եւ գանձա-կում, վորպես աթաքէն 1133-34թ. միջև 1172 թիվը: Ելտկուզն իրեն ոգնության եւ հրավիրում Շահարմեններին: Կարսու ամիրա-յին, Արիակի ամիրային, Որդուխյան ամիրայություններին և մի շարք

այլ ուժերի : Այդ բոլորը հավաքվում են Գանձակ իրենց զորքերով : Գանձափում կրանք առաջին հերթին գրոհում են Վրաստանի արևելյան առևճան ների վրա : Վերցնում են Գակ բերդը, վոր ԱՅՅթին գրավել եր Թաղթիք :

Սղբյուրները պատմում են, վոր Գեորգին լսելով այդ արշավանքների մասին, իր բանակով շտափում են գիտադրել և յերբ հասնում է Գակ բերդի մոտ ու պատրաստվում է ճակատամարտի, Ելտկուզն իր գլխավորած բանակով հետ և քաշքում ու խուսափում է ճակատամարտի : Բայց մաժամանակ վրա ցական բանակն ևս որսկ չի առում հարձակման անցնելու :

Ելտկուզը ուստ Քաշվելով չի հրաժարվում կովից, չի հրաժարվում արշավանքից : Ըստ հակառակը Գեղարքունյաց լեռների վրայով իջնում է Եղեգի Մերաբայան դաշտ, դեպի Դվին : Գրավում են և արշավում ենինի վահանի շրջակայթում հանդիպում են Վրացական բանակին և գիշերով հարձակվում են Գեորգի յերրորդի բանակի վրա ու համարյա թե կոսորուց են նրանց : Ինքը Գեօրգին հաղիվ հազ կարողանում է ավատվել : Այդ համ կարծակի հարձակումից հետո Գեորգի յերրորդը փորձում են նոր պիտաքություն կազմակերպել : Բայց առանձին հաջողություն չի ունենում և ստիգ ված ե լինում հաշտություն կնքելու ամենաբարենքը հետո : Այս անգամ ամիրայությունները հաղթանակով դուրս յենան : Վրաստանի ներ կնքան դաշնագրության հիմքանքով ամիրայությունները ստիպում են Գեորգի յերրորդին Շեդադյաններին վերադարձնել և Դվինը և Անին ԱՅՅթը :

Վարդան պատմից հաղորդում ա, վոր ԱՅՅթին Ասիք գրավումից հետո՝ Ա տարի անընդհատ թաղաժիկ բնակչությունն ու Վրացական զորքերն ստիգ ված են յեղել արյունավի կոփիներ մղել Անիի վրա հարձակվող թրավառ զորքերի դեմ : Ձեզ տհան այս անդում եւ Վրացական զորքերի համար մեծ ասպարեզ չստեղծվի կռվի համար և մեծ վոհեր շարպի զիջում է Անին Շեդադյաններին : Վրացական զորքերը տեղական հայերի ոգնությամբ յերկու անգամ նվաճում են Շիրակի դաշտը, Եվանքում են Անին մի անգամ նվաճում են Դվինը, համարյա ամրող Շիրակը և Աբարատ յան դաշտը Տաթրվուել Շեդադյան ամիրայության տիրապեսությունից

բայց պահել այդ նվաճած վայրերը իր ձեռքում չի կարողանում վրացական պետությունը: Զի կարողանում, վորով հետև վրացական պետության դեմ գործում եյին յերկու համեմատաբար խոշոր ամիրայություններ՝ Գանձակի ամիրայությունը և Շահարսենների ամիրայությունը: Յերկուսն եղ այս անգամ բիաբուրեյի և Գեղրդիի սիրապետության շրջանում ապրել են իրենց ուժեղացման շրջանը: Յերկու ամիրայություններն ել այդ ժամանակ բավական ընդարձակել եյին ինչն աների տերիտորիաներն ուրիշ ամիրայությունների հաշվին:

Շահարսենները բավականին ընդարձակել եյին իրենց ուժեղացման և նրանց հշիանության տակն եյին առել Տարոնը, Կարինի շրջանի մի մասը, Խոլաբը, Մանազկերտը, Բասենի գաշտը, Ալաշկերտի շրջանը և Վասպուրականի մի մասը: Առւքմանը, վորը մեր պատմինների մոտ հանդեն ե գայիս Սիրան առնով, բավականին յերկար ժամանակ իշխելով, ամրացնում է իր տիրապետությունը այդ վայրում:

Կոչ պահան ուժ եր ներկայացնում այդ շրջանում նաև Գանձակի ամիրայությունը:

Դայտնի յեւ վոր Ելտկուվը Գանձակի ամիրա յեր նշանակված իրավի առվանդի Կողմից: Նշանակվելուց հետո մոտավորապես 1140-50-ական թվականներին Ելտկուվի գերիշխանության տակն ե ընկնում համարյա ամրոց Աւորպատականը, Պարսկաստանի մի մասը, Իրավի մի մասը և այդպիսով հանդեն ե գալիս վորպես ընդարձակ մի պետություն: Արա իշխանության տակն են անցնում շատ ավելի ընդարձակ տարածություններ. Քան թե Շահարսեններինը: Արա տիրապետությունը ավելի ընդարձակվում է կազմակերպված նորանոր նվաճումներով:

Ելտկուվի հարձակումներին վոր ե գնում Կապանի հայկական թագավորությունը: Անըստեղան մեծ պետության բայբայումից հետո Կապանի թագավորությունը վերականգնում է իր ինքնուրույնությունը: բայց դրդ դարի ընթացքում միշտ գտնվելիս ե յեղել Գանձակի ամիրայության սպառնալիքների տակ:

1126 թվին Կապանի թագավորությունից խլվում է Կապանաբերքը և Բազումի բերդը: Այդ կոչի ժամանակ թագանում են յերկիրը, ավերում են:

Այսու հետև 1151թվին Նվաճվում է Կապանի Թագավորությունից Ըլունդը բերդը: 1153թվին Կապանի Թագավորությունը վերցվում է Սնդիք: 1155թվին Նվաճվում է ասրող Թագավորությունը: Այդպիսով 1150թվին վերջ է արդաւ ու պահեն հայկական թագավորությանը և ասրող Այսդիքը անցնում է Պահեն կի ամիրայության ձեւից: Առեվանու Արքելանը, հայութում է վոր այս Նվաճումների ժամանակ մեծ քանակությամբ հայկական գրականությունը գլուխացվում: Այս ասումն է, որ վանդերից դուրս են թիվով մոտ 10,000 գիրք և այրել են: Կարող է չափազանցված լին այդ թիվը, բայց վաս այն եւ վոր այդ նվաճումների ժամանակ վաշնարիստ ժողովուն առեղծած կուլուուրան:

Ելտիկովի ամիրայությունը կուշ տարով Կապանի Թագավորությունը, առաջանում է գենի Պարսկաստան և բնիք իրաք ու նվաճումներ կրանցից Նորանոր տերիտորիաներ: Վորոն ավելի յետ ուժեղացնում երացրի Արաւանի հանդեմ:

Այդպիսի ուժերի յետ հանդիպում վրաստանի առաջինացնումը, ու մեր գորոնք դիմադրում են վրացական բանակը և բույզ շնու տային վրադեսափ Արարատյան դաշտն ու Ծիրակը մնա ամիրայությունների տիրապետությունները՝ դուրս և մրացի վրացական պետությանը:

Վրաստանի կղորդումը, կրա բարձրացումը, հարակակեները Ընդհանուր Գանձակի Ընդադրանութիւն և Շահարտեւների ամիրայությունների վրա և այդ ամիրայությունների մոջ յեղած հայերի բարեկանությունը դրաբերմութը դեսի առաջ խաղաղով վրացական բանակը ստիպում է այդ ամիրայություններին զորով չափով մեղմացնել իրենց Քաղաքականությունների նկատմամբ: Դայերի ձգութեալ ապահովի ամիրայությունների տիրապետությունը, անցնել վրաստանի կողը, այս ամիրայությունների հանուր բայց հակառակ է այդ ամիրայությունների վերաբերյալ իրենց Քաղաքականությունների նկատմամբ: Եթէ ահա այս հանդաւ հակառակում է այդ ամիրայությունների վերաբերյալ իրենց Քաղաքականությունների վերաբերյալ նկատմամբ և այս անգամ հանուր տիրապետությունը վարով նայեած ապահովականությունը տեղից քաղաքականությունը վարով նայեած ապահովականությունը հանդի

Յէս Ծահարտների մոտ, թէ Շնորհացաների մոտ այդ զի՞նը վարչակի կերպով լերիվում քննօքք Յ-րդի մի բանք արշավանքների հետո: Այդ ամբողջությունների առաջ նույնպես խնդիր է ծառանում, կասեցնել վրաստավք առաջնազայտում: Այդ խնդիրը կրանք հզում է կին իրագործել մի կողմէն ուստիշահելով, ոգնօշով իրար և ընդ հանուր ճախտ կազմել վրաստավք գետ: Եյտու իուզերի հայերի նրանում, վորո կազմում եյն իրենց տերեւորիքի թափական բնակչության գերակշռող մասը, վարելով մերժ բարձրախանություն թեքնէ կրանք իրենց կողմէ: Այնու հետեւ այդ ամբողջությունները փորձում եյին լերիվառակություն գտել նաև վրաստավք արրող խափի օր ցնի: Աշխատում եյին իրակել ապատամբություններ վրաց թագավորի դան: Դովզանավորում եյին, տեղ նիին տալին իրենց մոտ վրացական սենյարատիք և ապատամբ տարրերին: Այսպիս որիթակի Ծահարտների մոտ փախչում և ազատան է գտնում Որդեզանների սեփեղից մեկը՝ թերիքաջ իշխանը:

Այդ իշխանը Ծահարտներից ստանում է Արշարութիւնի նահանջը և այդ տեղից սկսում է հաճախակի ապատակել վրացական տերրուրիան:

Ամբողջությունների այդ քաղաքականությունն արդյունք չի տալիս: Վրաստանը հաջոշությամբ կարողաւում է չեղոքացնել սեպարատիվ ձգտումներ ունեցող իշխաններին, պահ հպանել իր մրանությունը, իսկ ամերայություններում լեզած հայերը կրիին չարունակում են իրենց Բարեական վերաբերմունքը վրացական պետության նկատմամբ և արշավանքների, հարձակումների դեմքում, անդերապահութեան ովենում են առաջ խաղաղող վրացական բանակին: Դնդու ԱԽ-արք Թվականներին Գեղոցք Յ-րդը մի նոր զրոհ է կազմակերպում դեմի Ծիրակ և Արարատյան բաշտը: Պայքարն այս անգամ կրկին ինսորունանում է Անի թագավոր շուրջը:

ԱԿՁ. Մեռնում է Գանձակի Աթարակ Եղտկոռը: Արա մասին հառ Գանձակի ամբողջությունը սկսում է ապրել իր անկան շրջանը: Այդուհետև բարձականին թուլացել եր նաև Շնորհացան ամբողջությունը:

Արան խփում եյին և հյուսիս-արևմտամիջն և արևելքի: Այդ հարվածները Շնորհացան ամբողջությունը շի կարողաւում տանել և ԱԽՁ կանգնում է

^{դրան} Քայքայման նառաւաց : Աստեղծված այդ կապությունը Վրաստանի համար ներկայաց նում եր նպաստավոր պայմաններ առաջ խաղալու դեպի Հայաստանի միջնաշխարհը :

Ա/Յ/Յ թ. Վրացական վորթերը պաշարում են Անին : Սա արդեն Յ-րդ պաշարում ենք : Կարճ ժամանակից հետո Քաղաքն անցնում է Վրացական վորթի Ճեղքը : Այս անգամ վճռված է լինում պահպանել Քաղաքը և այլևս հետ չվերադարձնել : Քաղաքի տիրապետության համար սկզբ վում յերկարանու համառ պայքար ամիրայությունների և վրաց հայեան ուժերի միջև : Անին վերցնելուց հետո Անիի կառավարիչ է Նշանակվում դարձյալ Որբելյաններից : Այդ պայքարի ընթացքում Անիի կառավարիչ Որբելյան իշխաննեն կանգնում է այն տեսակետի վրա, վոր հարկավորե Անին նորից հետ գարձնել, հանձնել ամիրայություններին, բայց այդ մասին իմանում է Քաղաքի բնակչությունը և հենց ինքը Քաղաքի բնակչությունը վոտքի յե կանգնում և պահանջում է, վոր պաշտպանվի Քաղաքը :

Խափանվում է Որբելյան իվանեցի ծրագիրը, նրա մոտադրությունը Քաղաքը նորից Շերտարյաններին հանձնելու մասին : Իվանեցի այդ մոտադրությունը բացատրում են մասամբ նրանով, վոր նա վախեցել է, վոր Քաղաքի համար մղված պայքարում կարող է կոհ գնալ իր վորդին, հետեապես այդ պատճառով ել նա իուս սափել է Քաղաքը պաշտպանելու մոտադրությունից : Ինակեւ սա յերեցվութը բնորոշող Միկ պատճառ չի կարող լինել : Կարող է վորդու կյանքը փրկելու , հարցը վորոշ դեր խաղացած լինի իվանեցի մոտադրության մեջ, բայց պարզապես ստեղծվել եր մի դրություն, վոր դժվարությամբ եր կարողանում դիմադրել մելքոնից ամիրայությունների գրոհին, իսկ ամիրայությունները խոշոր ուժ եին կուտակում Անիի շուրջը և ձգտում եին ամեն կերպ հետ գրավել Անին : Դա կ'ուժեր մի կարեռ հանդամանք, այսինքն, Կրանք գոյության հարատեւումը : Ընդհակառակն Անին Վրաստանին հանձնելով նոր Ասխաթուու կ'բացվեր Վրացական վորթերի առաջխաղացման համար և նրանց

գոյությունը կրթվեր բացարձակ հարցականի տակ: Անա այս հանգամանքը ստիպում եր ամիրայություններին համառ պայման մղել Անդի համար և այդ համառ պայմանը ընթացքում իւրանեն գտնում է, զոր բաղաքը պաշարելու հնարավորությունները իրենց մոտ քիչ են: Յնչ յեթե ժողովուրդը: Քաղաքի բնակչությունը չ'պաշտպաներ Քաղաքը հարձակվող սելջուկ-մերքական զորքի առաջ, ապա Քաղաքը Յ-րդ անգամ կհանձնվեր ամիրայություններին, բայց ժողովուրդի դիմադրությունը, ժողովուրդի կամքը՝ պաշտպանելու Քաղաքը և կրկին ամիրայությունների լծի տակ շանցնելը պարփառմ եր և իվաներին և վրաստանի թագավորին պաշտպանելու Քաղաքը: Յեզ խկապես այս անգամ մինին միշշէ վերջը մնում է վրացական տիրապետության ճեռքում և այլ և չի անցնում ամիրայություններին: Որբելյանի այդ տատանումներից հետո, Անի Քաղաքի կառավարչի տեղակալ և եղանակվում Ասրդիս Զաքարյանը: Այդպիսով այս անգամ վրացական պետությաննե կցվում Հայաստանի մի կարեոր նա հանգ ես՝ Շիրակը:

Անի Քաղաքի գրավումից հետո Գեորգի Յ-րդի դեմ Վրաստանում կազմակերպվում ե մի խոշոր ապստամբություն: Ապստամբությունը զեկավարում եր իվանե Որբելյանը: Ապստամբության շարժառիթը յեղել եր այն զոր ապստամբները, այսինքն վրացական ֆեոդալների մի մասը, ճգոտում եր Գեորգուն գահընկեց անել և գահ բարձրացնել Գեորգու յեղբորորդի Դեմային: Բանն այնէ, զոր Գեորգի Յ-րդը Դիմիտրե առաջինի կրտսեր վորդին եր իսկ նրա ավագ վորդին եր Դավիթը:

Դիմիտրեն իր ծերության ժամանակ զրկում ե իր ավագ վորդուն գահը Ժառանգելու իրավունքից և նոյնիսկ նրան պատճում է: Գա իր տալին ե կրտսեր վորդուն: Դավիթը մի վորդի յե ունենում, վորը մնում է կենդանի և ահա վրացական ազնվականության մի մասը պատճառաբանելով վոր նա պաշտպանում որինական ժառանգի իրավունքը ճգտում է գա իրնինց անել Գեորգի Մ-ին և տեղը դնել Դավիթի վորդուն: ինչ նուտակով այդ ազնվականությունը կարող եր այդպիսի խնդիր առաջարեն: Բանն այնէ, զոր Գեորգի Յ-րդի ժամանակ վրացական կառավարությունը

վարում եր խիստ կծնարոնացած քաղաքականություն, վոր Գեորգի Յ. թդք իր
արքունիքում շատ հաճախ պետական բարձր պաշտոնները տալիս եր վոշ
տո հմտէ ազնիվականներին և ընդ հակառակն առաջ եր քաշում նոր մարդիկ,
վորոնիք դուրս եկին գալիս համեմատաբար ավելի ցածր խափիք: Աւելսն
կմարտոնացած քաղաքականությունը տո հմտէ իշխանների իրավունքների սահմա-
նակակումը ստիպում է վրացական ազնվականությանը զենք բարձրացնել Գե-
որգի Յ. թդք:

Խպատամբները բավական ուժեղ են յեզիկ: Որբելյանի կողմն են անց-
նում մեծ թվով թերգալներ սկզբնական շրջանում նաև Սարգիս Զաքար-
յանը: Գրալում են բավական ըրշաներ և ամրություններ: Գեորգի Յ. թդք
համար սահմանադրումն ոի ծանր կացություն, տական նաև մորթիկացիություն յետք
թարկում իր ուժերը, ասպարեզ է գալիս կրկին կիպչակների գուշեղը: Իր
հանգստյան վայրից Գեորգի Յ. թդք վերադառնում է Յիհիմի, իր հայո-
ւարիմներից հավաքում է զորք, համախմբում իր շուրջը և ձեռնար-
կում է ապստամբությունը ճնշելու գործին: Այդ ժամանակ ապստամ-
բների մի ժամը թողնում է Որբելյանին և միանում Բարձրացրին, Կրոնց
թվում նաև Սարգիս Զաքարյանը: Այդպիսով սկսվում է յերկառա-
կություն ապստամբների մեջ և մի շարք նոր իշխաններ անցնում են
Գեորգի Յ. թդքի կողմը: Վերջում տեսք մյուսի հետեւյ դրավում են ապրո-
ւամբների դիրքերը, ամրուցները և հենց նոյն տարին ել լիկվիդացիայի
յեն յենթարկում ապստամբությունը: Դեմնան անձնանոր և լինում, ներք-
յանում է իր հորեղբարը և խեղռում նրանից խնայել միայն իր կյանքը: Կյան-
քը խնայվում է, բայց զրկվում է աշբերի Ըստիք: Ապստամբներից մի քա-
նիւմ պատճենաւ են: Հատկապես դաման կերպով պատճենաւ Որբելյանը
Պատսմիչներն ասում են, վոր Արտակ տոհմից շատ Քընը են ապառիւս
այդ կոտորածից: Որբելյանների այդ բնաջնջումից ապառիւս է մի փոք-
րիկ յերեխա միաբարդում ատերացությունների տու, պահիվում է այնտեղ՝
Սահիջեանի, Մարտիկանուանի այլ վայրերում և վերջում այդ ժառանգը
գալիս է հաստատվում Արծիքում և դրանով նշ հիմք է դրվում Այս նայ-

մի նախարարության՝ Որբելյան նախարարությանը, արդեն հայկական միջավայրում:

Ապստամբությունը ճնշելուց և ապստամբության գլխավորին պատժելուց հետո Գեղրդի Յ-րդը վարձատրում է այն բոլոր նախարարներին, վորոնք պաշտպանելու հիշտ և Սարգիս Զաքարյանը ապստամբության մկրտին գտնվում եր ապստամբ ների լագերում, բայց անցնելով Գեղրդի Յ-րդի բանակը վճռական դեր խաղաց ապստամբությունը. ճնշելու գործում: Դրա համար ել Սարգիս Զաքարյանն ստանում է Հայաստանում յեղած Որբելյանների ամբողջ կալվածքները, այսինքն լոռին, Շիրակը, Արագածի շրջապատը, Գեղարքունիքը: Աշանակվում է Հայաստանի նվաճված շրջանների տերն ու տնորենը:

Ինչը՝ Սարգիս Զաքարյանը հայ նախարար եր: Արա ծագման մասին աղբյուրները հայտնումեն, վոր շատ վաշ շրջանից նրա նախահայրերը ինչ վոր հեռափոր վայրից յեկել են լոռի բնակություն են հաստատել լոռվա հագրատունների մոտ: Հատ աղբյուրների նրա նախութեները յեղել են քրդական մի ցեղից սերված, բայց յերկար ժամանակ ապրելով Հայաստանում Բագրատունների հետ և ամբողջապես հայտնում են: Կա տեսահետ, վոր Զաքարյանները յեկել են հարավից, Խոսրիքից և վոչ թե սերվում են Քոբական մի ցեղից, այլ ասորիներից: Համեմայնդեպս այս յերկու տեսակներն ել Աեյական են: Ժաման այն ե, վոր աղբյուրները պարզ և վորոշակի ասում են, վոր կրանք այդ ժամանակ հանգիստում ենին հայ խոշոր նախարարական տներից մեկը: Սուանազով այդ կալվածքները Զաքարյանի դիրքն ավելի յէ բարձրածում վրացական արքունիքում և ավելի լայն ասպարեզ և տրվում Սարգիս Զաքարյանին թե պետական բարեր պաշտոններում և թե վիճուրական հրամանատարության բնագավառում:

Գեղրդի Յ-րդի գեմ Մշված այդ ապստամբություններից հետո, վորը տեղի յեր ունեցել 1170թ. մի քանի տարի անց մեռնում է նա: Գեղես իր կենդանության ժամանակ Գեղրդին իրեն գա հակից եր դարձրել իր միակ դուստ ինամարացին: Ուրիշ խոսքով: իր կենդանության ժամանակ նրան կշանակել եր

հրեն հաջորդ։ 1184թ. Գեղրդիի մահից հետո վրացական պետության առաջ ծառանում է սրբ հարց։ ովք պետք է տիրանա գահին, ում ձեռքը պետք է տրվի իշխանությունը և ահա վրացական մեծամեծները վորոշում են գահը հանձնել որի նոտկան ժառանգ թամարին և չնայած թամաթը գեռես գտնվում տուգի մեջ։ հանձն ե առնում նստել վրացական գահին և վերցնել իր ձեռքը յերկիր զեկավարման գործը։ ինչպես աղբյուրներն են ասում, գահը կրան հանձնելը սկսվից մեծ դիմարության չփ հանդիպն վրացական ավելվականության Ներսում, բայց վրացական մի շարք տոհմիկ ավելվականներ գժիռ հում են։ Դժգոհում են վոշ թե այն բանից, վոր գահի վրա նստել ու մի կին, այլ այն բանից, վոր արքունիքում պետական բարձր պաշտոն ները հանձնում են վոշ տոհմիկ անձնավորությունների։ Մրանք Նույնիկ հրամարվում են պետական գործերին խառնվելուց։ Պարզապես ճնշում են գործադրում թամարայի վրա և պահանջւաս եյին արձակել մի քանի բարձր պաշտոնյաների, վորոնք տոնմարք շեյին և վորոնց այդ պաշտոնները տվին։ Եր Գեղրդի Յ-րդը, իրեն ողնկու համար։ թամարա թոգուհին ստիպված է լինում մոտավորապես 1184-86թ. պաշտոններից արձակել Զ անձնավորությունների, բայց անմիջապես նրանց փոխարժեն նոր պաշտոնյաները չի նշանակում։ Յերբ նա պատում է այդ բարձր պաշտոնյաներին իրենց պաշտոնից, մի այլ պետական բարձր պաշտոնյա։ Կուրտու և սալահ անունով, վորը վրացական պետության ընդհանուր գանձապահն եր։ իսկ պետության գանձապահն այն ժամանակ ամենախոշոր պաշտոններից մնին եր համարվում, այդ կուրտու և սալահը իր պաշտոնակիցներին պաշտոնապուրի անելուց հետո, Ներկայանում է քաղաքական մի խոշոր պահանջ։ Վորի նյություններ սահմանափակել միայնեւ այդքան թագավորի իրավունքները ստեղծել դարբաների ժողով, այսինքն գեղեցբուլների խորհուրդ։ հանձնել այդ խորհրդին որեւսդրական և իրահանգելու իրավունքները, թագավորին թողնել միայն այդ խորհրդի վորոշումների հաստատումը և նրանց գործունեյության մեջ դնելու իրավունքը։

Կուրտլու Ասլանի պահանջը հանգում եղ միապետի, այսինքն թագավորի իրավունքների սահմանափակմանը: 12-13-րդ դարի այդպիսի մի ծրագիր իհարկ է կարող եր վերին աստիճանի պրոգրեսիվ, առաջադիմական բայլ լինել, յեթե այդ առաջարկի տակ թագնված շիներ վրա չական պետության համար մի վտանգավոր դրություն: Վորս եր այդ հարցի եյությունը: Այդ հարցի եյությունն այն եր, վորպեսի իշխանությունը թագավորից անկնի դեղերուներին: Քասկանալի յե, վոր այս պահանջները առաջադրվում եին կրկին ու կրկին յենելով ֆեոդալական այդ տարրերի շահերից, այն իմաստով, վոր Դրայիթ վերաշինույթ, գեղութի Յաղաքականությունը՝ պետությունը կենտրոնացնելու, ստեղծելու վրաստանում ուժեղ կենտրոնացված պետություն, սահմանափակելով ֆեոդալների իրավունքները և սղմելով, ճնշելով սեպարատիվ ուժերին, վրացական ազնվականության մեջ առաջացնում եին ձրտում՝ ավատվել այդ կենսարոնական իշխանության հսկողությունից և սահմանափակել նրա իրավունքները:

Այս տեսակետից այդ առաջարկի կենսագործումը վրացական պետականության համար վրբե դրական նշանակություն շեր ունենա, վորովհետեւ իշխանությունը կրնկներ այդ դեղերուների ձեռնորդ, նրանք կոդտագործելուն այդ իշխանությունը և վրացական պետությունը կմասնատելին մանր իշխանությունների: Ահա այդ քաղաքական պահանջի տակ թագնված եր այս նպատակը: Քասկանալի յե, վոր այդպիսի ձեռնարկում կ'ուներ վրացական խոշոր պետությանը դեպի անկում:

Թամարա թագուհին յերկար ժամանակ փորձում եր հաշտությունը պրօքը հարթել, բայց Կուրտլու Ասլանը և նրա հետեւորդները համար վերպով կանգնում եին իրենց պահանջի վրա և ձգուու եին կենսագործել այդ: Յերբ Թամարան տեսնում է, վոր գործը բանկցությունների միջոցով խաղաղ կերպով շի լուծվում, նա կարգադրում է ձերբականելու Կուրտլու Ասլանին: Ձերբականելով Կուրտլու Ասլանին, բանդ է նստեցնում, բայց նրա կողմանակիցները բնելու

Են անուս և համառ կերպով պաշտպանում են ձերբակալված վեցիրին
ու պահանջում են ազատել նրան բանտից: Թագուհին կրկին դժ-
մուս ե քաղաքականությանը, դիպլոմատիայի: Նրանց մոտ ե ուղար-
կում՝ իր Ներկայացուցչին համովելու համար: Վոր նրանք հետ կանգ-
նեն իրենց մոտադրությունից և հաշտվեն թագուհու հետ, պայմա-
նով: Վոր նրանցից վրշ մեկին չեն մեղադրի այդ դավադրությու-
նը կազմակերպելու գործի մեջ: Ամբողջ պատասխանատվությունը
կզցեն: Կուրտլու Սալանի վրա: Այդպես ել լինում է: Վերջում կորա-
լու Սալանի կողմնակիցները հրամարվում են Կուրտլու Սալանին
պաշտպանելուց, համաձայնության են գալիս թագուհու հետ և
կոնֆլիկտը հարթվում է այդ ձեվով:

Այդ կոնֆլիկտը հարթվելուց հետո, վորը տեղի յե ունենում
մոտավորապես 1187թ.-1188թվականներին թամարան նշանակում ե
նոր վեցիրներ՝ պետական բարձր պաշտոնների: Թեև թամարը մերժեց
Կուրտլու Սալանի պահանջը պետական հատուկ խորհուրդ առնղենու-
ման, բայց վեցիրներ նշանակելիս նա հաշվի յեր առնում այդ պա-
հանջը և նոր նշանակված վեցիրների մեջ մեծ տեղ եյին բռնում
տուհիկ ազնվականության ներկայացուցիչները: Այդ նոր նշանակված
վեցիրների թվումն եր նաև Սարգիս Զաքարյանը: Նա նշանակվում
ե ամիր սպասալար այսինքն ընդհանուր վորքի հրամանատար: Այդ-
պիսով յերիտասարդ թագուհուն հաջողվում է հարթել իր պետա-
կան գործունեյության ընթացքում իր դեմ հարուցված խոչնդուսները
յերկրի ներսում: Ընդհանուր լեզու գտնել ազնվականության հետ և
ապա հովելով պետության ամբողջականությունը պահել իր ձեռքում
նախիքան իր թարձրանալը նվաճված բոլոր յերկրամասերը և կազ-
մակերպել նոր գրո հ ամիրայությունների վրա:

Սարգիս Զաքարյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ սկսվում
են մի շարք հարձակումներ Գանձակի ամիրայության վրա:
Մոտավորապես 1188-89թթ. վրացական վորքերը արշավում են Գան-

Ամսկի ամիրայության վրա Ապառակ ունենալով հարփանել թշնամուն, այն ընը Արա յերկիրը: Այսուհետեւ մի քանի արշավանքներ են կատարվում դուք Կարս, Վարդի և Բատեն: Այս արշավանքները չեն ունեցել նվաճողական նպատակ, այլ տեղի յեն ունեցել հակառակորդին հարված: Նրան թուլացնելու համար և կրել են անհատական, թեոդալական արշավանքների բնույթ:

Սակայն այդ մասն արշավանքներին զուգընթաց Վրաստանում պատրաստվում եր մի նոր խոշոր առշավանք: Այդ արշավանքն այս անգամ կազմակերպում եյն Սարգսի վորդի Զաբարէ և իշանել սպասարքները: 1191-թիվին մեռնում է Սարգիս և նրա փոխարեն ամբողջ սպասարքը և նշանակվում Զաբարէն, իսկ նրա յեղբայր իշանն Աշանակվում է գանձաւայահ: Յերկուսն եղ ծեռք եւ բերում վրացական արքունիքում պետական բարձր պաշտոններ: Ենա այս յերկու յեղբայրներն եւ թամարա թագուհու և նրա ամուսնու առաջադրանքով հռոմակերպում են մի քանի խոշոր արշավանքներ: Զաբարէն և իշանն իններով հայ Ֆեոդալներ, առաջին հերթին իրենց հայացքը ուղղում են դեպի հայկական տերիտորիաները, վորովդետե հասկանալի յե, վոր հայ կական ամեն մի գավառ գրավելիս, այդ գավառն անցնում եր նրանց իշխանության ներքո և իշխուր շեր, վոր աշբյուրները նրանց անվանում են հայկական թագավորների ժառանգներ, փոխանորդներ: Առաջին արշավանքը կազմակերպվում է Գանձակի աթաքակության գետ:

Այն ժամանակ, այսինքն մոտավորապես 1196-1200 թթ. Գանձակի աթաքակությունը ապրում եր Քաղաքական անկայուն վիճակ:

Մեռել եր Կըլ-Մոլանը, վորը Գանձակի ամիրայության քլորիներ անցել 1186թ և իշխել մինչև 1191թիվը: Կըլ-Մոլանը դժուար իր կենդանության ժամանակ բաժանում է այդ քննարձակ պետությանը իր յերեք վորդիների վրա: Գանձակը Ատրպատականն ընկում է նրա միջակ վորդի՝ Աբու Բեկիրի: Բայց յերիշը բաժնելով հարցը չի լուծվում: Այդ յերեք յեղբայրների միջև բանվում է կոհիք պայքար և

բար Յեղիկ տերիտորիաներ իւլելու նպաստակով։ Դաշթանակող եւ դուրս գալիս Աբու-Բեկրը։ Այս իրեն յենթարկելով իր յեղբարների կալվածքները մի արշավանդ եւ կազմակերպում Շիրվանի շահի վրա, իսկ Շիրվանի շահը վրացական պետության վանալն եր։ Գեորգին Շիրվանը գրավել եր և Շիրվանի շահը վասպական կախվածությամբ կարված եր նրանց հետ։ Շիրվանի շահը փարիշում գալիս եւ վրաստան և օգնություն եւ խնդրուածաւարա թագուհուց։ Շիրվանի բնակչությունն այն ժամանակ յենթարկ վել եր նաև բնական մի խոշոր ազնուի։ Յերկրաշարժ եր տեղի ունեցել և Շամախիր տակն ու վրա եր յեղել։ Զոհ եր գնացել նաև Շիրվանի ամբողջ ընտանիքը։

Վրաստանին հարկավոր եր այդպիսի մի առիթ և ահա թամարանը հանուր հրաման եւ տալիս զորքը նախապատրաստելու և Գանձակի վրա արշավելու համար։ Ապասալարները և մյուս զորահրամանատարները և ազգանիքներում են բանակը և սկսում են արշավանդ գանձակի առաքակություն դնու։ Վրացական զորքի առաջիրազայտան մասին նախորդք իւրանում եւ Աբու Բեկրը և ինքն եւ իր հերթին առաջ եւ խաղում գիրավորելու վրացական բանակին։ Աս մտնում է Առան, տեղափորվում Շամիրը Քաղաքում, Կարդի յեւ բերում իր բանակը, ստանում է շրջապատի ամիրայություններից և նոյնիսկ Քաղղաքի իալի-Ֆայությունից ոճանդակ։ զորք, իսկ Քաղղաքի իալիֆայությունն ուղարկում եւ Աբու Բեկրին մի դրոշակ, զորք իբր թե յեղել եւ հաղթանակի սիմվոլ։ Քաղաքին մոտենում են վրացական զորքերը։ Պաշարում են այն։ Տեսի յեւ ունենում մի խոշոր ճակատամարտ, զորից կարված եր յեղել այն ժամանակ այդ յերկու իշխանությունների վրացական պետության և Գանձակի ամիրայության բարիու։

Վրացական բանակը բամանվում է յերկու մասի։ Մի մասը Մըս պատում է Քաղաքը, իսկ մյուս մասը ավելի փոքր թվով հարձակում է գործում Քաղաքի դար ասերի վրա, վորոնք գտնվում ենին կամուցի մոտ։ Տեղի յեւ ունենում մի համար, կատաղի կորից, դար պաների

մոտ կռվող վրացական գունդը սեղվում է, բայց չուտով ոգնության և հասնում Զաքարեն իր ուժով։ Նոր ուժ ստանալով վրացական գունդը գրոհում է և այդ գրոհի դեմ աթաբակի զորքերը այլևս դիմանալ չեն կարողանում։ Դեռ են նահանջում և Զաքարե սպասալարի զորքերը մտնում են Քաղաքը։ Շամբորը կիսով չափ նվաճվում է, բայց վաղ առավոտյան Քաղաքի բնակիչներն այլևս չեն դիմադրուած վրացական զորքերին և հանձնում են Քաղաքի մյուս դռների բանալիները, խնդրելով, վոր բնակչությանը խնայվի։

Այս խոշոր ճակատամարտը վերջանում է Աբու Բեկիրի կատարյալ պարտությամբ։ Յեզ Աբու Բեկիրը Շամբորից ուղղակի փախ չում է Մախիջենվան։ Դաղթանակած վրացական բանակը առաջ է խաղում Գանձակի վրա։ Վրացական բանակին Աերկայանում են Գանձակի ավագները, առևտրականները, կառդիները և խընդում են Բանակի հրամանատարներին խնայեն Քաղաքը և հանձնում են նրանց Քաղաքի բանալիները։ Նվաճվում են նաև Գանձակը, ամենախոշոր ամիրայության Մայրաքաղաքը և դրանով վճռական հարված հասցվում ամիրայություններին առ հասարակ։

Շամբորի և Գանձակի նվաճումից հետո ամիր սպասալարը, այսիքն Զաքարե Զաքարյանը առանձին ուշադրություն է դարձնում Դիվինի ամիրայության վրա։ Դիվինի ամիրայությունը այս շրջանում, այսինքն 13-րդ դարի սկզբին բավականին թուլացել էր։ Շեղադյաններն արդեն անշառ դեռ Եյին խաղում և նույնիսկ Դիվինը նրանց ձեռքից յերբեմն դուրս եր յեկել։ Այնու հանդերձ Դիվինը նվաճելու համար Զաքարե և իվանե Զաքարյաններին հարկավոր եր մեծ ուժ կուտակել։ Մախին անվիշապես Դիվինի վրա արշավելը վրացական զորքերը գրավում են Դայաստանի մի շարք գավառներ։ Թեև Գեղարքունիքի վրա սոտյերկուանդամ արշավանքներ Եյին գործել, բայց Գեղարքունիքը վրացական պետության միացվում վերջնականացեն միայն 1201-1202 թվականներին։ Այնու հետև նույն այդ ճամանակաշրջանում նվաճվում

ամիրայություններից Բժնիկ բերդը և Ամրերտը:

Մյու յերկու ամրոցները նվաճվելով վրացական հայկական բանակը Սրբատայան դաշտի Նկատմամբ ձեռք է բերում գերիշխող դիրք: Մյու թերզից Նվաճելուց հետո այդ վայրերում ամրանալուց հետո կազմակերպվում է մի արշավանք Դիվինի վրա: Ինչպես հայտնի յէ Դիվինը դեռևս 163թ. մի անգամ ել եր Նվաճվել վրացական վորքի Կողմից, բայց այդ ժամանակ ստիպված եյին Դիվինը հետ տալ, վրորովհետև հկորացող Վրաստանի հետ ընդ հանուր ճակատ եյին կազմել ամիրայությունները և համառ պայքար եյին մղում Նրանք Դիվինի և Անդրի համար: Մյօ անգամ թամարա թագուհին վորոշել եր անպայմանորեն Նվաճել Դիվինը և մաքրել այդ շրջան ները ամիրայություններից: 1202-1203թթ. թամարայի մասնակցությամբ վրացական բանակը վերջնական հարված է տալիս Դիվինի ամիրայությանը: Դիվինի պարհապներից դուրս ջարդում է թշնամու գլխավորուժը և պաշարելով Քաղաքը վերցնում է:

Քաղաքի գրավման ժամկետը տարբեր պատմիչների մոտ, տարբեր են: Արքայական մի հենդինակ՝ իբն Խլասիրը Դիվինի գրավումը դնումէ 1202-1203թթ., բայց Վարդան պատմիշը Դիվինի Զրդ Նվաճումը դնումէ 1204թ.: Ինչպես տեսնում ենք, տարբերությունը շատ քիչ է, բայց հավանական է իհարկե, վոր իբն Խլասիրը ավելի ճիշտ լինի, վորովհետև նրա այդ թվականը կապված է ուրիշ դեպքերի հետ, վորոնց ժամանակը ճշտված է: Համեմայնդեպս 13-րդ դարի սկզբին:

Դիվինը նույնպես Նվաճվում է ամիրայություններից և միացվում է վրաստանին: Դիվինի Նվաճումով Վրաստանը կատարյալ հաղթանակ է տանում Գանձակի և Դիվինի ամիրայությունների վրա: Սրանց Միկողապիայի յե յենթարկում և Նվաճում է Նրանց յենթափա Հայաստանի համարյա բոլոր գավառները և Անդրպատականի մի մասը:

Գանձակի և Դիվինի ամիրայությունների պարտության մատնելոց, ջախջախնելոց հետո հերթը հասնում է Շահարմեններին: Սահմանա անմիջապես Շահարմենների վրա արշավելով վրացական բանակը Նվա-

հում ե Կարսը, ապա հետո նոր կազմակերպում ե գրոհ Մանավելութիւն, խլաթի և Արքեցի վրա: Ելոյ լինում է 1206 թվին: Ելոյ արշավանքին մասնակ Զաքարե սպասալարի բանակը ավերի յէ յենթարկում Իրմելը, հասնում է մինչեղ Մանավելու, ասպատակության ե յենթարկում նաև արմենների իշխանության յենթակա շրջանները; Բայց այս անգամ վրացական բանակի արշավանքը իր համար վերջանում է անհաջողությամբ: Քարավային ամրայություններն ոգնում են Շահարմեն ներին և պարտության յն մասնում Զաքարե սպասալարի բանակին և ստիպում են Կրած հնոյ Նահանջել:

Թեև այս արշավանքին վրացական պետությունը պարուղում է, սակայն նա չի հրաժարվում Խլաթի և Մանավելութիւն գրավման Տոտարությունից, բայց առ ձամանակ հետաձգում է այդ մինչեղ Կատեղնձի հարմար պատեհ առիթ: Վրացական բանակը թեև չ'փառուացավ նվաճել Մանավելուն ու Խլաթը, բայց նա արշավանքի ընթացքում վրաստանին միապրեք Կարսը: Կարսն իր ռազմական ստրատեգիան նշանակությամբ, ամուր բերդ լինելով Կարենվոր պունկու եր և Կարսի նվաճումը վրացական պետության կողմից սպառնալիք եր ստեղծում իկոնիայի կամ Խումի սուլթանության համար:

Իկոնիայի սուլթանությունը հաստատվել եր սելջուկան պետության քայլայումից հետո, Գըթլուշի ժառանգների ձեռքով, հատկապես Գըթլուշի վորդի Ալուեյմանի միջոցով: Իկոնիան վերջին շրջանում ուժեղանում է և նա ձեռք ե բերուց ֆոքր Սիրայում ուժ ազդեցություն: Իշխանի դարի վերջին Իկոնիան սկսում է առաջ խաղալ դեպի արևելք և Բաղրման մեջ ե մտնում դանիշմանների ամիրայության հետ ու նվաճում այն: Իսկ յերբ Կարսը նվաճման ե վրաստանի կողմից և ստեղծվում է սպառնալիք իկոնիայի սուլթանության համար: Իկոնիայի սուլթանությունը, վորդունի կամենի վրա առանձին առաջապահությունը դեպի հարավ, իր շուրջ ե համարվում իր նա

թեվան ամիրայություններին և խրախուսվելով հաղորացի խալիքից ձեռ
նարկում եւ մի արշավանք վրաստանի դեմ: Նախքան արշավանք սկսե-
լը, նա թամարա թագու հու մոտն եւ ուղարկում իր պատվիրակությանը:
Այդ պատվիրակությունը ներկայանալով թամարա թագու հուն, շատ ան-
քարտավան կերպով պահունջում եւ հետ վերաբարձնել ամիրայություն
ների ելաճված շրջանները և ընդունել իկոնիայի սուլթանության
հպատակությունը:

Վրացական աղբյուրները պատմում են, յերբ այդ սուլթանի պատ-
վիրակությունը սպառնալիքներով հայտարարում ե, վոր յեթ վրաստա-
նը ընդունի իկոնիայի գերիշխանությունը: ապա թամարան կդառնա
իկոնիայի սուլթանի պրարհն կինը, իսկ յեթ չընդունի թամարան կդառ-
նա նրա ստրկու հին, այս ժամանակ Զաքարի սպասալարն այլևս չի կա-
րողանում համբերել և մի այնպիսի ապահ եւ հասցնում այդ պատվի-
րակին, վոր նա ուշաթափ գետին ե ընկնում: իսկ յերբ ուշի յե զայս
ան ժամանակ Զաքարին ասում ե նրան, « Ձերեւ դու պատվիրակ ընծե-
յիր, ապա նախ կերպեցի քո լեզուն և հետո քո վիկը, իսկ քանի վոր
դու պատվիրակ ես, այդ բանը իրկում ե քո կյանքը »:

Վրաստանը պատերազմ ե հայտարարում իկոնիայի սուլթանու-
թյան դեմ: Ակազում ե վրացական պետության կողմից և իկոնիայի
սուլթանության կողմից արշավանքի նախապատրաստում և յերկուստեղ
ել առաջ են խաղում դիմավորելու իրար: իկոնիայի սուլթանության
ոգնում եյին ամերայությունները: նրան խրախուսում եր և նյութա-
կան ոգնություն եր տալիս արաբակու խալիքաթե: իկոնիայի սուլթանու-
թյունն առաջ ե խաղում վրաստանի վրա: Զաքարին և իվանեն
նույնական պատրաստվում են հարձակման: Նրանք ել կարդի յեն
բերում իրենց բանակը, կրաքակներին; Առբունական բանակը, հայկական
գնդերը մշակում են իրենց արշավանքի պահն այնպես, վոր ճակատ-
մարտը տեղի ունենա վոշ թե վրաստանի պետության ներսում, այլ այդ
ամիրայությունների հողի վրա:

Այդպես ել լինում է: Վրացական բանակը առաջ է հաղում, ան նում և մինչև Բասենի դաշտը և Բասենի դաշտում հանդիպում է թշնամուն: Սուլթանի բանակը առաջ եր շարժվում բավական անկազմակերպ, թափթափված, առանց հետախույզների: Մի բան, վոր ստեղծում եր վրացական բանակի համար անակընկալ հարձակման անցնելու նպաստավոր պայմաններ: Մեջուկյան սուլթանությունը այսպես անկազմակերպ եր գալիս, յենթադրելով, վոր իր հսկայական բանակին վրաստանը դիմանալ չի կարող: Պարզությա արհամարհական վերաբերմունք ուներ դեպի վրացական բանակը: Ինքը սուլթանը դուրս եր բերել մեծ բանակությամբ բանակ, բաղկացած մոտ 100.000 հոգուց: Սուլթանության բանակի անկազմակերպվածությունը ոգտագործում էն Զաքարե և իվանե սպասալարները և յերբ սուլթանի բանակը այդպես թափթափված դրությամբ գիշերում ե, Զաքարե սպասալարը դասավորում է իր բանակը, մարտական պատրաստության մեջ և դնում և կես գիշերին անակընկալ կերպով հարձակվում է թշնամու բանակի վրա և ստրապում է նրան: իստոնիճաղանց ^Փ փախշել:

Թշնամու կործերը փախշելով ցանկանում են մարտական դրության մեջ մտնել և դիմադրել, բայց այդ կրանց շի հաջողվում և խոշոր կորուստ են տալիս: Լուսաբացին թշնամին համար դիմադրություն ե ցույց տալիս: Ակսվում է ուժեղ ճակատամարտ: Ապասալարի գնդերը տեղ-տեղ նույնիսկ թուլանում են: Ատեղձվում է մի դրություն: վոր մի պահ վրացական բանակը տատանվում է: Նույնիսկ մոտ դրություն ն լինում հետ նահանջելու ռազմադաշտից, սակայն հավաքում ե իր վերջին ուժերը, մի վճռական գրոհ ել է տալիս և այժմանակ կարողանում է վորոշել պատերազմի բախտը հոգուտ իրեն Պարտվում է սուլթանությունն իր դաշնակիցներով և կատարյալ ջարդ կրելով հետ է քաշվում:

Այդ ճակատամարտը, վորը տեղի յե ունեցել 1207թ., վերջու սում է վրաց-հայկական կատարյալ հաղթանակով և սկզբնայի հա-

բավային ամիրայությունների կատարյալ պարտությամբ։ Պատմիշները՝ և հայկական և վրացական և արաբական, բավականին ուշադրություն են դարձրել այդ ճակատամարտի վրա, վորովհետու։ իսկապես այդ ճակատամարտում վորովվենիս ե յեղել այն հարցը, թէ մերծավոր արեելքում վրաստաննե հանդիս գալու գերիշխող, թէ սելջուկյան ամիրայությունը։ Եակատամարտը լուծեց այդ հարցը հոգուով Վրաստանի։

Յերբ վրացական բանակը պարտության ե մատնում ամիրայությունների այս վերջին մրացյալ ճակատն ել, այլև շկար սելջուկյան հարավային ամիրայությունների մեջ աշքի ընկնող ուժ, վոր կարողանար դիմադրել վրացական ուժեղ բանակին։ Պարտության մատնելով Իկոնիայի սուլթանությանը, հետ շարտելրվ նրան, Զաքարե սպասալարը փորձում նվաճել նաև Խլաթը, Շահարմենների մայրաքաղաք։

Սակայն այս անգամ Շահարմենների իշխանության ներսում վկրով փոփոխություններ եին կատարվել։

Սուքմանի մահից հետո ներքին յերկառագության հետեանքով այդ ամիրայությունը բավականին թուլանում է, կորցնում ե իր ուժը և 13-րդ դարի սկզբին նվաճվում ե մի նոր ամիրայության կողմից, եյուբների կողմից։

Եյուբները նույնպես սելջուկյան ծագում ունեյին։ Նրանք իրենց իշխանությունը հաստատելեին Յեգիպտոսում։ 12-րդ դարի վերջին նրանք ընդարձակում են իրենց տիրապետությունը, Յեգիպտոսից անցնում են դեպի Պաղեստին, ապա Սիրիա, գրավում են նաև Արդուխներին, Մերդինի և Հասանբեքի ամիրայությունները։

Իրեն յենթարկելով այդ յերկու ամիրայություններին 1207-08թ.թ. Եյուբները նվաճում են նաև Խլաթը և իրենց յենթարկում նաև արմենների ամիրայությանը։ Այդպիսով 13-րդ դարի առաջին տասն ամյակի վերջին, Շահարմենների թուլացած իշխանությունը ընկ-

Նույ Ե և նրանց տեղը բռնում Ե համեմատաբար մի ուժեղ պետք թյուն, Եյուբների պետությունը: Այս անգամ վրաստանի առաջիւղացումը դեպի հարավ հանդիպում է Եյուբների գիւտադրությանը:

Իկոնիայի սույնանության դեմ տարած հաշվանակից հնույն Զաքարե սպասալարը Կազմակերպում Ե մի նոր արշավանք Իւլյա-Մանավկերուի վրա: Այդ արշավանքը տեղի յԵ ունեցել Մոտավորացիւն 1209-10 թթ: Դեպի Խլաթ Կատարած այդ յերկրորդ արշավանքի ժամանակն Է Զաքարե սպասալարի զորքերը վճրվում են Սունեղը: ավարի յԵն յԵնթարկում, գերում Են բնակչության մի մասին, ապա գնում և պաշարում Են խլաթը:

Խլաթի պաշարումը բավականին յերկար է տեղում և մի պատճեական դեպքով վրացական բանակը հնու Ե կանգնում Քաղաքը նվաճելու մտադրությունից: Պաշարման ժամանակ նախատեսվում է վերջին գրոհը Քաղաքի վրա: Քաղաքը գրոհվու յԵ դուրս գալիս Զաքարեի յԵղբայր Իվանեն և ըրջագայում Ե: Այդ ըրջագայում քանի ժամանակ Իվանեի ծիր վոտքը սայթաբուց Ե և նա ընկնում է մի խորխորաց: Այն ժամանակ Քաղաքի դարձանելիք դուրս եկած վրաց պարիսպը պաշտպանող մի գունդ, գերում Ե Իվանեին և տանում Քաղաք: Դա պաշարված Խլաթի Իշխաների համար հաղթանակի նման մի բան Եր: Արանց ձեռքին Եր գտնվում վրացական արքունիքի խոշոր պաշտոնյաներից մեկը և վերջացել զորքի ընդ հանուք հրամանատարի յԵղբայրը:

Վերցված գերուն մտադրում Են ուղարկել Եյուբյան ամբողջի մոտ, բայց Զաքարե սպասալարը իմաց Ե տաղիս Քաղաքի Իշխանությանը, վոր յեթե վորւծ վնաս հաներ Իվանեին, կամ ուղարկվի դեպի հարավ Եյուբների մոտ, ապա ամբողջ Քաղաքը տակն ու վրա կանի և բնակչությանը գերի կվըրդին: Իյու սպառնալիքից հնույն հնու Են կանգնում Իվանեին Եյուբ-

Ներին ուղարկելու մտադրությունից և առաջարկում են Զաքարեա-
յին հաշտություն կնքել: Զաքարեա պատվագարը համաձայնվում է: Հաշ-
տությունը կնքվում է հետեւալ պայմանով, առաջին ելքուները պա-
տում են իվանեյին, գրա փոխարեն վրացիները դադարեցնում են
Քաղաքի պաշարումը: Ձերկրորդ՝ իվանեն պարտավորվում է իր աղ-
ջիկը ինության տակ Եյության ամրային և յերրորդ՝ կնքում է խաղա-
ղության հաշտություն Եյություների և Վրաստանի միջև, ընդունում:
այդ յերկու պետությունները համարվում են իրար բարեկամ պե-
տություններ: Այդ պայմաններով դադարում են պատերազմական
գործողությունները Վրաստանի և Եյության սուլթանության միջև
Այդպես են հաղորդում հայկական և վրացական ազբյուրները:
Արաբական աղբյուրները մի քիչ ուրիշ կերպ են նկարագրում այդ
յեղնլությունը: Արաբական աղբյուրներից մեկը հաղորդում է, վոր
խաղաղությունը կնքվում է հետեւալ պայմանով: Առաջին վրաց
կան բանակը պատում է գերի վերցված 5000 հոգու: Ձերկ-
րորդ՝ իվանեն կվճարի 100.000 դիմար և յերրորդ, վոր խաղա-
ղություն կնքվի 30 տարով: Խաղաղության մասին վրացական
և հայկական աղբյուրները նույնպես նշում են, բայց գերինե-
րի սպատումը և փրկանքի վճարումը չի հիշատակվում, վոր
հայկական և վոր ել վրացական աղբյուրներում: Չի բացառված
գերիների ապատումը և փրկանքի վճարումը իվանեյի համար,
բայց արաբական աղբյուրների այդ վկայությունը չի հաստատ-
վում վրացական և հայկական պատմիչների կողմէց: Այս դեպ-
քերը տեղի յեն ունենում և ավարտվում մոտավորապես 1209թ-
-10թ., իսկ վորոշ աղբյուրներ հասցնում են մինչև 1212թից:

Դաշնագրությունից հետո նվաճված շրջանների մի մասը մի-
այցում է Վրաստանին: Այս նվաճումներով Հայաստանի մի զգա-
լի մասը համարյա թե հյուսիսային և միջին մասերը ամբողջա-
պես մրացվում են Վրաստանին:

Շատ վազուց Վրաստանին եր միապետ Հոռին, Գուգարքը: Այնուհետև նվաճված Գանձակի ամիրայությունը և Շերադյանների ամիրայությունը՝ Սյունիքը, Շիրակը, Կրարատյան դաշտը, Նախիջևանը, հետագայում Կարսը և այս անգամ ել Ալաշկերտի ու հասենք շրջակայից: Սունաձին աշբյուրներում նույնիսկ նշվում են, վոր Վրացական պէտության սահմանն արբեն հասել եր վաճա լճի հյուսիսային ափը:

Քայաստանի այդ մասերն ազատվուած են ամիրայությունների էծից: Վրացական արքունիքի կողմից այդ շրջանների ղեկավարուած ամբողջապես հանձնվում է Զաքարյաններին, Վոյոնք իսկապես գլխավորում եյին այն պայմանը, վորը մղվում եր այդ շրջաններում ամիրայությունների գերիշխանությունից ազատվելու համար: Այդպիսով Քայաստանի այդ մասերում փաստորեն հաստատվուած է Զաքարյանների իշխանությունը: Զաքարյաններն իրենց այդ ընդարձակ տերիտորիաներով յենթարկվուած եյին վրացական արքունիքին, ֆեոդալական այն բոլոր իրավունքներով և պարտավորություններով, ինչ վոր Վրացական խոշոր տներն ունեն: Այդպիսով ստեղծվում եր մի դրություն, վորը մեր պատմիչները շատ դիպուկ կերպով բնութագրել են այսպէս՝ «ի տիրապետության Զաքարե և իվանե սպասալարների, ի թագավորության վրա»:

Քայաստանի այդ մասերը, վորոնք միավում են Վրաստանի: Են դիտվուած վորպես նվաճված ոտար տերիտորիա և շնորհանդիսական մաս հարդարման: Զաքարյանները, վորոնք իշխում եյին Քայաստանի այդ մասերին, վրացական արքունիքում հանդեն եյին գալիս իրավահավասար իշխողներ վրացական բոլոր խոշոր ֆեոդալների հետ միամբ և պետության մեջ գրավուած եյին ամենաբարձր պաշտոններ: Արանց կապը թամարա թագուհու արքունիքի հետ վասնական եր, ինչպես յուրաքանչյուր վրացական ֆեոդալի:

Անգամ հայկական և արաբական առանձին աղբյուրներ իշխանելիք թագավորություն էն համարում, ինարկե դա ճիշտ չէ, բայց այդ վկայում է հայկական այդ շոշանների Կերքին ինքնավար վիճակի մասին, Զաքարյանների լիակատար իշխանության մասին և բնութագրությունների պատմական տվյալ ենոքիան, վորապես Զաքարյանների տիրապետության շրջան՝ վրացական հովանավորության ներքին:

Վրաստանի հվորապումը և վրաց ժողովրդի նախաձեռնությամբ Հայաստանի մեծագույն մասի պատումը ամիրայությունների գերիշխանությունից մի խոշոր պրոգրեսիա յեր յերկրի համար, վորովհետև ամիրայությունները Հայաստանի տնտեսական կյանքի համար ստեղծում են բազական աննպաստ վիճակ. յերկիրը զաքուրիկ եր յեղել, բնակչությունը տնքում եր սելջուկ յեղերի հաճախակի կազմակերպված ասպատակությունների և ավերածությունների ճնշման տակ: Այդ բոլորը յերկու հարեւան ժողովրդների համար ել անելաննելի վիճակ եր ստեղծում: Այդ դրությունից դուրս գալու համար ե, վոր վրացական ժողովրդի ղեկավարությամբ տեղի յե ունենում հայկական և վրացական ուժերի միապումը ընդունելու այդ ամիրայությունների:

Զաքարյանների իշխանության ժամանակաշրջանի մասին սեր պատմիչները բազականին խոսում են և տալիս են շատ արժեքավոր տեղեկություններ: Կիրափոս Գանձակեցին մի հատուկ գլուխ է նվիրում Զաքարյանների գործունեյությանը: Այդ գլուխը նա վերնագրությունների պատճենություններուն կատարում է այսպես՝ «Վասն հծուսսան, վոր Դարեւուս Դաթասանան Զաքարյանների գործունեյությանը»:

Այդ հատվածում Գանձակեցին նկարագրում է նախ այն նվաճումները, վորը կատարվում է իշխանելիք և Զաքարելի սրբությունը, վորոնք նառայում են վրաց թագավորի արքունիքում, վորապես նպասալարի և վորապես աթափակ: Այսուղեւ նա խոսում է այն մասին, թե ինչպես այդ նվաճված յերկրները նրանք սեփականացնում են

գրապուտ են: Սույնն է ասում նաև Այունյաց նահանգի պատմա գիր՝ Ստեփաննոս Որբելյանը:

Սա իսուսում է այն ճամանակ, յերբ արդեն վրացական հայութի ժեղողալ իվանեն նվաճուցներ եր անում: Եկյուու հետեւ իսուլով Թավթի, Դիմիտրեյի իշխանությունների մասին, նա նորից կանգ է առնում հատկապես Զաքարյանների վրա նոյն վոգով, նոյն ձեռք: Շատ Քիչ տարբերությամբ նրանց նվաճումները և տիրապետությունը նկարագրում են նաև Վարդան պատմիչը: Պատմագիրների տվյալներով ինչպես տեսնում ենք հաստատվում և այն, զոր Զաքարի և իվանի Հաքարյանները ամբ բայց թյությունների ձեռքից ազատված հանեսին դպրաները մերը եռու են իրենց իշխանության տակ և նրանք հաստատվում են այստեղ, վորպես լիսկատար տեր ու տեղորդեն: Վորպես լիսկատար իշխողներ:

Թամար թագուհին Հայաստանի և Վրաստանի հարեան ամիրայի թյունների դեմ կատարած ուշագույններից Միշարք նվաճումներից ուսում: յերբ Ենգրեկովիանում փոքր Եսիայում, Ենորպատականում և Միջազգեական այլևս չեր դատվում չառ թե Քիչ խոշոր ուժ սելջուկյան և արարական ամիրայություններից, վորոնք կարողաւոյն դիմակրել վրացական պետությանը, մտադրվում է Վրաստանի ուժը ցույց տալ նաև հեռագոր յերկրներում և յուսուզ դրա համար ստեղծվում է հարմար առիթ: Պարսկական ամիրայություններից մեկն ասպատակում է Ենորպատականը, արշագում է դեսպի Երարքայան դաշտ և մի խոշոր հարված է հասցնում Ենիք Քաղաքին, այնտեղ կապտակերպէ լոյթ կրուրան: Եղբյուրներն ասում են, վոր այն որը յերբ այդ Խաչակումը տեղի յեւ ունեցել Ենիքի վրա գարնանային որ եւ յեղել յեկեղեցական տոն, զատիկ և ժողովուրդը մեծ մասամբ լցված է յեղել յեկեղեցիներում, վորի հետեւանթիվ բնակչությունը շատ չո հեր եւ տալիս:

Դեսիր Հայաստան կատարված պարսկական վորքերի այդ արշա վանքը առթք է տալիս, վոր Վրացական պետությունը Կապու- կերպի մի խոշոր վորաշարժ՝ հեռավոր Պարսկաստան։ Զաքարեյի և Խվանեյի ղեկավարությամբ, մոտավորապես 1210-1211 թվա- կաններին կազմակերպվել է այդ արշավանքը և վրացական քա- նակը ասպատակում է Պարսկաստանի հեռավոր վայրերը, նվա- ճուտ է մի շարք քաղաքներ, վորոնց թվում Արտերիլը, Անդր, Խափահանը և շուզ է տալիս իր հայորությունն ու ուժը, ապա վերադառնուում է։ Արշավանքը չի ունեցել նվաճողական նպա- տակ, ինչպես աշբյուրներն են առում, դա մի վրեժինդրություն եր Անքի վրա կատարված արշավանքի համար։

Այդ արշավանքներն ավարտելուց հետո, յերբ վրացական քա- նակը վերադառնուում է Վրաստան, հենց վերադարձի տարին էլ մենում է Զաքարե սպասալարը։ Այս անգամ և սպասալա- րությունը և արձաբակությունը հանձնվում է Խվանեյին։ Այդ ար- շավանքին հետո, մինչև մոնղոլական նվաճումները, մինչև 1235- 36 թվականներն այւած Քաղաքական խոշոր անցու դարձեր տեղի չեն ունենում, չհաշված Մեկ, յերկու անկողակի հարձակումներն ու ընդհարումները հարեան յերկրների և արշավոր խորքը հատ։

Մոտ կես դար Հայաստանը վրացական նովանավորության ընթացքու ապրում է տնտեսական ու կուլտուրական վերելքը շրջան։ Բնակչությունը վեր լինելով ամերայությունների շրջանում՝ հաճա- խակի կատարված ասպատակություններից և հարաւանաբռումնե- րից ընդում է յերկրի շինարարական գործին։

„ԱՊԵԽԻ-ՏԱՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ 12-րդ Դեմի ՎԵՐՁԻՆ
ՅԵԿ 13-րդ ԴԱՄԻ ՍԿԶԲԱՆԵՐԻՆ”

Հայաստանի հյուսիսային ու միջին մասերն աշխատելով ամբ- րայություններից և կապվելով Վրաստանի հետ, աշխատում են սով-

ջուկ թափառաշրջիկ խմբերի համախակի ասպատակություններից, յերկրում հաստատվում է կյանքի, գույքի ասպահովություն, առջև վում եւ շատ թե Քիչ ապահով միջավայր: Հայաստանը տնտեսակեն և կուլտուրապես ել ազելի սերտ կերպով է կապվում վրաստանի հետ, ուր տնտեսական ու կուլտուրական կյանքն այդ ժամանակ շատ արագ թափով զարգանում եր ու շեր կարող իր ազդեցությունը շունենալ նաև Հայաստանի վրա: Ատեղծված այդ իրադրությունը Հայաստանի համար վորոշ հնարավորություն է տալիս պյուղատնտեսության, արհեստների և քաղաքների զարգացմանը, ավելի շուտ վերականգնմանը:

Սեղուկների արշավանքի ճամանակ, նրանց կարեանեւ տիրապետության ժամանակ, իսկ ավելի ևս ուժեղ կերպով ամփրայությունների և նրանց կազմակերպած կորպուների ժամանակ յերկրի տընտեսական կյանքը բավականին հետ եր գնացել: Գյուղատնտեսությունը քայլայվել եր, քաղաքները կորցրել եյին իրենց նարկին նշանակությունն ու հարստությունը: Թերեւս միայն Անդին և մասսամբ ել Դիմին եր պահպանել շատ թե Քիչ քաղաքի տեսք: Առաջ ձին զարկ շեր ստացել նուև առևտուրը: Բայց 12-րդ դարի յերկրորդ Կեսին, յերբ Ասին և Հայաստանի մեջ մասը միացվում է Վրաստանին, պայմանները փոխվում են և յերկրի տնտեսական կյանքն սկսվում է կազմուրպել, վերսկսնդնդել: Այդ ժամանակ նորից զարգանում է գյուղատնտեսությունը, յերկրագործությունը, և անասնապահությունը: Լոռունների թափ են ստանուց արհեստները, Անդին, Դիմինը, Ղարսը սկսում են նորից ձեռք քերել իրենց նարկին դիրքն ու նշանակությունը յերկրի տնտեսական կյանքում: Անդին ավելի առաջ ե գնում, ավելի բազմամարդ է դառնուու:

Ըստ պատմիչների տվյալների և ուսումնասիրողների կարծիքի, ինչպես որինակ՝ ակադեմիկ Մատի և Արքելու՝ Անդին այս զբան ուներ վոչ պահան քան 100,000 բնակչություն, մերև ամերին:

Ընդարձակվում են քաղաքի այն տասերը, ուր տեղափորված էին արհեստները, առևտրական ձեռնարկությունները: Վերակենդանալուս և նաև միջազգային առևտուրը, բացիւմ են ճանապարհները և նորից այդ ճանապարհներոց սկսում են յերթեկել առևտրական քարավանները: Այդ ճանապարհները ապահովվում են ավագաների հայրձակումներից:

Ինուև Գերդի Յ-րդը հասուկ ուշադրություն է գարձնում յերիխոն ավագակներից մաքրելու, ճանապարհներն ավագաներից ապահովելու համար: Աղբյուրների տված տեղեկություններով՝ ԴՀ-րդ դարի ընթացքում բավական հաճախակի յեն դառնում ավագակությունները: Այդ ավագակներից շատերը յեղել են նախկին ազնվականներ, վորոնք սելջուկների վարած Քաղաքանության հետևանքով վրկվել են իրենց հողերից, իրենց ունկյանքներից, և այդ ժամանակ պարապում են ավագակությամբ: Գերդին հասուկ միջոցներ են ծեռք առնում յերերը և ման ավագակներից ապատելու համար: Վորոնում են, հայտաբերում և անինա կերպով պատճում նրանց: Ատեղնում են յերկրում վորոշ խաղաղ դրություն, հատկապես առևտրական ճանապարհների համար: Միջազգային առևտուրն իր հերթին են նպաստում քաղաքների վերականգնմանը, զարգանում, ճավագլուխություն և խորանում են նաև ներքին առևտուրը: Այդ շրջանում մեծ քաղաքների մոտերքում կազմակերպվում են շուկաներ, տոնավաճառներ, որինակ Անիում, Դիմիկում, յերբեռն ել խոշոր վաճառքերի կից, իսկ այդ տոնավաճառները բավականին խթանում են յերկրի ներյում առևտրական հարաբերությունների զարգացմանը:

Տնտեսական կյանքի հետ կուգընթաց այս շրջանում նաև տանում զարգանում է նաև ճարտարագետությունը, նկարչությունը, գրականությունը: ԴՀ-րդ դարի վերջին, Յ-րդ դարի

սկըրներին են պատկանում մի շարք արծեթավոր հուշարձաններ, վորոնք ուշ
չեւ այս մեացել են կանգուն. այդպիսիներից են Աւանահրպ, Հազբաղսր.
Գրշավանքի և Անիի մի շարք հուշարձաններ: Բայրի թվարկան հուշարձան
ներից այդպիսիները յեղել են նաև Յերևանում, Աշտարակի, Դիլիջանի
և Հենինականի շրջաններում.

Անին սկսում է զարդարվել, պճնվել գեղեցիկ շենքերով: Դիվինը նոյն
պես փորձ է անում առաջ գնալ: Վերականգնվում, կառուցվում են բազ-
մաթիվ վանքեր, վորոնք փոքր դեր չեն խաղացել դիր և գրականու-
թյան զարգացման գործում: Զարգանում է նաև գեղարվեստական,
իրավաբանական գրականությունը, պատմագրությունը, կատարվում են
բազմաթիվ թարգմանություններ հունարենից, վրացերենից և այլ լեզու-
ներից:

Խոշոր փոփոխություններ են կատարվում նաև սոցիալական հա-
րաբերությունների բնագավառում: Անընդուները փորձեցին Շայաստա-
նում պերացնել խոշոր հողատիրությունը և հաստատել նրանց սու-
դոյություն ունեցող մանր հողատիրական սիստեմը: Անընդուների այդ-
փորձն անպայմանորեն վորոշ հաջողություն ունեցավ: Բազմաթիվ
նախարարներ, բազմաթիվ խոշոր հողատիրեր կրկնել են իրենց
կալվածքների և իրավունքների: Արանք իրենց իրավունքները
շնորդացան վերականգնել նաև ամերիկությունների ժամանակո-
քայլ Զաքսարեյի և Իվանեցի թշուանության ժամանակ այդ նա-
խարարական տների մի մասը նորից ձեռք ծն թերում իրենց ու
կին կալվածքները, նորից վերահաստատում են իրենց իրավունք-
ները: Բայրի այդ առաջանում են ֆեռալսկան նոր տեղի լու-
րացնելով բավականին ընդարձակ կալվածքներ:

12-13-րդ դարերում խոշոր ֆեռալներ են յեղել Զաքսարաննե-
րը, վորոնք ճանաչվում ենքն վարչական Քայաստանի իշխաններունե-
րին իրենց սեփական կալվածքները լորիւմ, Շիրաքում, Ծաղկա-
ձորում, Արարատյան լաշտում և այլ վայրերում:

Սյունիքում հաստատված եր Որբելյանների տունը: Որբելյանների նախահայրերը յեկել են Վրաստանից և սերպում են Վրաց Որբելյան ազնվական տնից: Գեղրդի Յ-րդի գետ բռնկված ապստաւթունը ճնշվելուց հետո, Վրաց Որբելյանների ընտանիքը վունչաց ման ե յենթարկվում, սակայն Մի յերեխա՝ Ելիկում անունով իր մոր հետ փախչում ե անցնում Պարսկաստանում յեղած ամիրայություններից մեկի մոտ, ապրում ե այնտեղ, մեծանում և մուսուց ե վիճվորական ծառայության մեջ: Վերջում Ելիկումը նշանակվում է Սարիջևանի Կառավարի: Իսկ հետագայում Կրավորդինները Նախիջևանից անցնում են Սյունիք և հաստատվում են այնտեղ Վրացին խոշոր Կալվածքատերեր: Այդպիսով Սյունիքում հաստատվում է Որբելյան ֆեոդալական տունը:

Խոշոր Կալվածքատերեր են յեղել նաև Պողոյանները: Կրավորդական կառավագիտությունը կատարում է Սյունիքում, Վայոց Ճորում իսկ 13-րդ դարի ընթացքում Գառնին դառնում է սրանց կենտրոնը:

Բայց այս նախարարական տներից յեղել են նաև ուրիշ ֆեոդալներ, վորոնք ընդհանուր առմասից համախմբված են յեղել այդ խոշոր նախարարական տների, հատկապես Զաքարյանների և Որբելյանների շուրջը:

Առաջ գալով նոր նախարարական սյունիքի տներ, կրավորդական կալվածքները և Վերահաստատումն իրենց իրավունքները:

12-րդ դարի 2-րդ կեսը և 13-րդ դարի սկիզբը Հայաստանում բնորոշ ե ճորտական Կարգերի խառացմանը: 12-րդ դարից առաջ կան բազմաթիվ տեղեկություններ ճորտ գյուղացուն հողին ամրացնելու մասին, բայց 12-րդ դարում գյուղացուն այդ վիճակը հաստատվում ամրացվում է գրավոր որենքով:

Իհարկե շի Կարելի ասել, վոր Մինչև 12-րդ դարը գյուղացուն ճորտացումը, նրան հողի հետ ամրացնելն որենքով

Ցեակերպված չի յեղել, բայց այդ մասին մեկ պարզ վորոշակի տեղեկություն չի հասել: Մինչև 12-րդ դարը հայկական իրավանության մեջ որենքի ուժ են ունեցել յեկեղեցական ժողովների վորոշումները, յեկեղեցու հաստատուած կանոնները, վորոնք բավարարի տեղեկություններ են տալիս գյուղացու ճորտացման երազակրկության մասին: Բայց այնին վորոշակի կերպով և որենքով հաստատված տեղեկություններ մենք ունենք 12-րդ դարում՝ Մինչ Թար Գոշի «Դատաստանագրքում»: Մրէքար Գոշը ապրել է 12-րդ դարի 2-րդ կեսին և իր ձատանակի պարզացած անձնագրություններից մեկն է յեղել: 12-րդ դարի 2-րդ կեսին, յերբ վրացական տիրապետության ներքո խոշոր կալվածատրությունը նըլ նորից վոտքի յեկանքնամ, ճորտատիրությունը նորից վերահաստատվուց ե Քայատանուտ, հենց ուս ել առաջադրել ե պահանջ որենքով, գրավոր կերպով Ցեակերպէլու այդ հարաբերությունները: Հեղինակն ասում է, վոր ինքը «Դատաստանագրիքը» կազմելիս ողտվել է բավմաթիվ աղբյուրներից, այսինքն՝ Մովսեսական որենքոց, աստվածաշնչից, ապա արաբական, վրացական, Բյուզանդական որենքներից և առողջ շատ կյանքում գոյություն ունեցած սովորութներից, վորոնք փաստորեն որենքի ուժ ելին ստուգել և վորոնց հենց ինքը Գոշը խոշոր տեղ է տալիս: Աս իր գիրքը բաժանում է յերկու մասի: յեկեղեցական որենքների և աշխարհիկ որենքների: Այդ աշխարհիկ որենքների բաժնեւած կամ մի հատուք պարագրաֆ, վորը վերաբերվում է գյուղացու ճորտ լինելու:

Ահա թե ինչ է ասված այդ տեղ:

« Խպատ յԱրարէն. Եղել մարտային բնութիւն, այլ ճառացել տիքանց յաղագս պիտոյից Եղել հողոյ և ջրոյ, ու կայս պատշաճ Կարծես դատաւ տան - կի թողեալ կտերունիս ապատ է ուր եւ կամտայի կայ: Ապա թէ այսու շնորհ ոք ի տէրանցն և բռնադատէ վբնացեալս անդրէն դատաւ »

զկնի մահուան հօրս ապատե՛ որդիք ծննալք սյլուր եւ ոչ անդ" (էջ 320-321)

Այս պարագրաֆում հետաքրքիրն այն է, վոր ֆեռդալն իրավունք Ե ունեցել իր կալվածքից հեռացող գյուղացուն հետ վերադարձնել: "Դատանոտանագրքի" հեղինակը գտնում է, վոր գյուղացին կարող Ե հեռանալ ֆեռդալի կալվածքից, բայց անմիջապես վերապահում Ե անում և որենքով սահմանում, վոր ֆեռդալն իրավունք ունի հետ վերադարձնել նրան: Այս պարզ վորոշակի կերպով ցուցվ է տալ ին, վոր գյուղացին անձնապես կապված Ե յեղել ֆեռդալից և ամրապված Ե յեղել հողին: Բայց վոր միայն այդքան, վոր միայն ֆեռդալը իրավունք Ե ունեցել գյուղացուն ստիպել մնալու իր հողի վրա, այլ և իրավունք Ե ունեցել նվիրելու նրան, ուստ ուզում Ե: Գյուղացու իրավունքների սահմանափակումն ավելի յե խորանում, ավելի յե խստանում: Ծորտ գյուղացին կորցնում Ե իր անձնական ամեն մի իրավունք:

Ունականին, ճորտ գյուղացուն հողի հետ միասին տալ, նվիրել մի այլ կալվածատիրոջ կամ վանքին, դա արդեօ սովորագուն յերեսով Եր: Սակայն այդ ժամանակ ֆեռդալն իրավունք Ե ունեցել գյուղացուն նվիրել ուստ ուզում Ե, անջատելով նրան հողից և նույնիսկ իր ընտանիքից: Նման փաստեր քիչ շեն: Այդ մասին բավական պերճախոս տեղեկություններ նշանիս տեր արձանագրությունները: Այդ արձանագրություններից մեկում հետևյալն Ե գրքած:

«Կաման ասուծոյ Ի 660 թուաբերութեան հայոց Ես Զաքարէ, ամի՞ սպասալու հայոց և վրաց, որդի Սարգսի ապատեկի զարքը ուսուց զայտ խորք արեամբ Ի յայսակգեաց Եւ ետու Ի սուրբ Սարգսի վայսակապոջ, Մշակաղբէն, Վրցին և այժի մի Ի Բագրան և շինական մի Ի գիւղը յիշատակ հոգոյ իմոյ...» (կէ 54. 52/3):

Մի որիշ արձանագրության մեջ նույն այս յերեսոյթի մասին հետևյալն է գրված:

„... Ես Գրիգոր որդի Հասանայ, որ մեծաւ յուսով տուի իդադի քերեցման շորս տուս շինական հոգոյ իմը յառաջնորդութեան տեսն Գրիգորիսի: Աերդ ով իսպանէ ի յառաջնորդաց զիմ ճամն կամ յազգաց իմոց կամ յուսու բաց, զշինական յէտ առնելով. իմ մեղաց պարտականէ...” (է 68)

Մի ԿԱՅ արձանագրության մեջ կարդում ենք:

“Ի թուրին 692 շնորհիւն Աստուծոյ եւ Դաւթթ ճանաց առաջի սբ Աշակիր, ու զիմ իմ պապ Քուրդ Ուժանակ Թռոն ու իմ հայրս Ուժան սբ Աշակիր սբ աբանութիւն տուել էին. ուստատեսի զուրբ Ասրդի Մուտքն վկաթանցն այգին իւր մակրովն եւ Յ շինական, ճիթատունն եւ աւետարան եւ այլ սպասիք եկեղեցոյ. և տեր Համբասաց և Միհաբանիք զուրբ Ասրդի կիրակին և վերկուշաբաթի ճամն յամէն եկեղեցին անխափան ետուն տեսկ...” (է 85):

Ֆեոդալը վանքին Նվիրում է մի Կտոր այգի. մի Ճիթատուն, այս տեղ յեկեղեցական պիտույքներ և դրանց հետ Միհաբին յերեք շինական, վորոնց հետ Ֆեոդալը վարդում է ճիշտ այնպէս, ինչպէս յէ կեղեցական պիտույքների հետ: Այս նույն գյուղացին նման եւ այդ մի Կտոր այգուն: Շինականը Փեոդալի Կողմից գիտվում է պարզապէս, վորպէս իր հավասար Բոլոր մյուս իրերին, վոր նա նվիրում է ուժ ուզում ե:

Սա խոսում է Տորտ Գյուղացիների անձնական ականության բացարձակ բացակայության մասին: Արձանագրություններում շկան ուղղակի տեղեկություններ Տորտ Գյուղացու վաճառման մասին, սակայն վերը բերված “Նվիրատվությունը” հեռու չեւ վաճառքից ըստ իր եյության: Բանն այն է, վոր այդ շինականները տրվում են վանքին, վորպէս հատուկուց վանքի Կողմից այդ Ֆեոդալների “Հոգու փրկության” համար կատարած պատարանների, իսկ պատարանները այդ ճամանակ գնվում և վա-

ճառվում եին, նրանք ունեին իրենց վորոշակի զինը:

Մյութիսով շինականին վանդին նվեր տալը, փաստորեն մոտ-
նում է գյուղացու վաճառքին: Յեթև արձանագրությունները պյո-
ղացու բացարձակ վաճառքի մասին չեն խոսում, ապա նույն դա-
րի "Դատաստանագրելում" հատուկ գլուխ կա մարդկանց վաճառ-
քի կարգ ու կանոնի մասին: Մինիթար Գոյք իր "Դատաստանա-
գրի" յերկրորդ բաժնի 20-րդ, 21-րդ և 22-րդ հոդվածները
նշերեւ եւ ճառաների, աղախինների գնմանն ու վաճառմանը:
20-րդ հոդվածում ասված է -

"Եթէ պատահի քրիստոնեաց գնել ճառոց քրիստոնեաց, ըստ օրին
աց կեց ամ ճառայել և եղանակ յօթնեց որդ առջն եղիս տեղ - յոր-
մաս ըստ գնոյ իւր ճառայեց է եկած ապատոյ: Եթէ հին միայն
մոտեալ իսկ՝ միայն ելցէ, եւ եթէ կամ հասրեռ մոտեալ իսկ - ելցէ
եւ կին ընդ նմա: Ապա թէ տէր իւր տասէ նմա կի՞ եւ ձնակրի
նմա որորին եւ դատերս, կին եւ որդին տեսոն նորա եղիցին,
եւ նա միայն ելցէ, գրեանօք ելցեն եւ նոքա: Ապա թէ պա-
տահիննի տուեալ ասիսէ ճառայն - սիրեցի կտէր իւշ և կցին իւշ
և կորդին իւշ եւ ոչ գնասոյէ յանդատութիւն, պարզի վնա տէր
իւր յեկեղեցի Աստուծոյ և Քահանայիք եւ հաւատարիտ վկայիք
եւ գրով առոյէ զնա ճառայ յանդեանս: Եւ մի յաղազս այնո-
րի փոսթ կալի թէ եւ Կարիսէ ապատ լինէ, զի ըստ առա-
քելոյ ի տէր կոշեցեալ ճառայն ապատ տեսոն է" (5-335-336)

Ինչպէս տեսնում եեք այստեղ խոսվում է մարդկանց
մաճառքի մասին: Օառաների և աղախինների վաճառումն ու
գյուղու բավականին տարածված յերկույթ է յեղեւ: իսկ ու
թեր եղին այդ ճառաներն ու աղախինները, դասակարգացնին ինչ

խարակության են պատճանել : Այս հարցը մեր պատմագրության մեջ չի պարզաբնակած և անհրաժեշտ ուշադրության շի ուսումնասիրքած : Արևնք այդ ծառաներն ու աղախինները տարբերվում են ճորտ գյուղացոց, վոր նրանք, այսինքն ձառաները կորցնում են իրենց անձեռական բոլոր հրավունքները : Արանք սեփական տնտեսություն չունեն, ամրողությամբ ձառայում են շերտացնի տնտեսության մեջ : Ծառաներն ու աղախինները իրենց իրավական և տնտեսական վիճակով մոտենում են սորուկին : Բայց տերը իրավունք չունի ծառայի կամ աղախինի կամ անապի նկատմամբ : Յեթե տիրոց հանցանքով նա մեռնի, կամ վնասվի, տերը պարտավոր է հատուցել այդ բանի համար : Որինակ՝ յեթե տիրոց հանցանքով նրա վտագը կորովում է, տերը պարտավոր է իր ծախսերով բուժի այն : Յեթե տիրոց հարզածի կամ այլ հանցանքով ծառան մեռնում է, տերը նրա արյան գինը վճարում է : Յեթե աշբն է հանուլը, կամ առաջն է ջարդում, տերը պարտավոր է դրա գինաց ապատել նրան ձառայությունից : Այս առումով նրանք հանդիսանում են նույն ճորտ շինականը, միայն շահագործման ավելի ծանր պայմաններում : Բնեն վաճառքի հանված այդ ծառաներն ու աղախինները իրենց վիճակով՝ վգայի շափով տարբերվում են ճորտից, ճորտ շինականը, բայց նրանք պատճանում են սոյի ալական նոյն խորին ինչ վոր ճորտը ։ Յանդես չեն գալիք վորություն առանձին, ինքնուրույն դաստիարք : Ծառան կամ աղախինները դառնայց նոյն ճորտ պյուղապիներն են յօնել, վորություն ծանր տուրքերի և պարտքերի տակ ըստելով շեն կարողանում վճարել այն և դրա դրամաց վերացման վաճառքում ուրիշներին վորություն ծառան կամ աղախինների Ծառանագիրը ավագը, այսինքն հայրը, նոյն

պատճառներով ստիպված է լինում վաճառել իր վորդուն:

Այսպիսով Ֆորտ գյուղացու իրավական պիճակը 12-րդ դարի վերջին և 13-րդ դարի սկզբներին խոշոր շափով ճանրանում է և նաև կառարյալ կախվածության մեջ եւ ընկնում ճորտատերերից:

Անձնական իրավունքների սահմանափակման հետ զուգընթաց, խնտանում եւ նաև գյուղացու տնտեսական շահագործումը: Մինիթար Գոշը իր "Թատաստանագրքի" յերկրորդ մասի առաջին պարագրաֆում նշում եւ հարկերի և տուրքերի այն տեսակները, վոր գյուղացիները պետք եւ տային ջեռայներին: Այդտեղ ասված եւ:—

"Եւ արդ այսպէս լիս: Զանդաստանացն զիրգեղ, որդ մոտ առցեն, որպէս Յովենի որինադրեաց յեղպատու... սույնացն եւ այժմ լիս: Կի արծաթացին անդաստան և այգեստան եւ բուրաստան մի լիս հարկաւ հնգելի, նմանապէս և ջրաղաց եւ տուն եւ խանոք: Այլ թէ բնագրչքն ընդ արուեստի եւ կամ ընդ վաճառի հարկինք: Կի ոչ է հարկ գլխոյ քրիստոնէից, բայց այլազգեաց՝ յորժամ բույր ընդ հարկաւ արասցեն: Բայց անդաստանք ջրարբիք՝ լիսին ընդ հնգելին ուստինք տասնորդեսցին: Կի հող միայն-է թաղաւոր իր և իշխանի, եւ ոչ ջուր: Սույնացն ուստինք, այդիք և ճառաստանք:

Այսպէս եւ յաւուրս շաբաթու յեօթէն սին գործից իշխանին եւ տէրունի, այլ աւելի աշխատէն զձեռատ անկեալ անքաւութիւն մեծ է:

Եսին առանձին այլ հարկ մի՛լիս: Վիայն հսկէ կորաշատեալ հնգելի: Կրգու լիոր եղն միայն բացի: Արօտու այլ հարկ սի լիս: Կի այն իսկ եւ արօտականք որ հարկեն: Ոչիսարք ի գառինս տասնորդեսցին: Թէ հաճոյ իսէ տէրունեանցն ընդ ոչիսարք քրիստոնէիցն ըստ արծանուցն: Զիս եւ ջուրոյ եւ իշոյ

մի լիրի հարկ. պի նոթօթ բազում անգամ ձառայէ վտքրութիս:

Ի տարէ մուսո ըստ կարի ձառայեսէ և յաւուրս տօնից: Մի լիրի շեք ու շեք բազում, այլ չիք լիրին անիրաւ սովորութիւնքն...¹ (է 314-316):

Բերդած հոգվածներից պարզ յերեսէ Յ. Վորուս գյուղացին վճարում եր շրտի հոգիս ստացած յեկամուտի 1/5-րդ մասը, իսկ անօրութ հոգին 1/10 մասը: Պարտավորվում եր ֆեռուալի ու պետության համար առաջ կոռ, աշխատել ծրի: Խժեպս կոռը վորոտ ռենուսի վճարման մի ծեւ, այս շրջանում սկսվում է ավելի լայն շափով կրառվել: Սախին շրջանում տորդի կոռային ծեւը անհամեսատ ավելի ասհմանափակ շափով եր կոռ առվում և հատկապս 11-12-րդ դարերից ե սկսում ձավաշչ: Ենթէ լայն շափերով կոռը գործադրվում եր վանքապատճան կալվածքներում:

Մինու հետեւ գյուղացին վճարել է հատուկ տուրք նաև անառող տերի համար: Ինչպես « Դատաստանագրթում » առված է, կովի համար մի լիոր յուզ, իսկ վոշխաներից 10-ից մեկը. և կ բանող անառուների առանձին հարկ չի վերցվել, վորովիետե նրանք բանեցվում են ֆեռուալների համար ծրիաբար, դա յեւ համարել է տորք, նորս գյուղաց պու պարտավորություն:

Արանք այն տուրքերն ու հարկերն են, վորոնք արձանագրված են որենսգրքում: Բայց այդ, գյուղացին ֆեռուալին տվել է նաև բազմութիվ այլ ունակ-մուսու տուրքեր, ինչպես որինակ՝ իշխանին վառելափայտ մատակարարելը, անառուներ պահելը, բազմաթիվ այլ անձնական ծառայություններ և այլն:

Ծահագործման ճանք վեճակը և անձնական իրավունքների խիստ սահմանափակումը գյուղացիության մեջ առաջացնում եր խորը քառ-հություն, վորի հետևանքով եւ 13-րդ դարի կիսերին մենք տեսնում ենք գյուղացիական առանձին յելույթներ ֆեռալների դեմ, վորոնց մասին մենք կիսունք իր տեղում:

12-րդ դարի վերջը և 13-րդ դարի սկիզբը, և նորոշ է նաև քաղաքների

պարզացնեմ: Այդ մասին մենք արդեն խոսել ենք. Այստեղ անհրաժեշտ է մի փոքր ծանոթանալ այդ Քաղաքների տերքին կյանքին: ինչպես գիտենք Անին, Դիմիք. Այսը այս շրջանում գտնվում են Զաբարյան ների իշխանության ներքո: Այդ Քաղաքներում կյանքը վեր և կանգնում է Առևտուրը՝ արհեստները աշխախանում և զարգանում են: Քաղաքին բնակչության մեջ նույնպես ուժեղանում է, ձևավորվում է շերտավորումը. Հասկապես Անիի մասին վերջին պեղումները բավականին բան են ասում:

Հատ այդ պեղումների, վորը կատարվել է հանգույալ Մարի ղեկավարությամբ, պարզվում է այն, վոր մեզ զբաղեցնող այս շրջանում Անին ունեցել է իր արհեստավորների ընկերությունը. համբարությունը: Քաղաքի կյանքում արհեստավորների և առևտուրականների ավագները խոշոր դեր են խաղացել: Մատենադարական աղբյուրները վկայում են այն մասին, վոր Անին, Կարսը, Դիմիքը ունեցել են իրենց ավագների խորհուրդը: Այսպես որինակ՝ Գանձակեցին պատմում է, վոր Շենք մելքոնների նվաճման ժամանակ Անիյում գոյություն են ունեցել քաղաքայի գլխավորներ", վորոնք իրենց տրված հարցումին շեն պատասխանել, մինչեւ այդ մասին շեն հարցող Քաղաքի իշխանին: Այդ Քաղաքայիներին Գանձակեցին համարում է "Քաղաքայի գլխավորներ":

Բայց Գանձակեցու, մենք տեղեկություններ ունենք նաև վարդապետամիջի մոտ. վորը և Անիի մասին և Ղարսի մասին ասում են. Կրաք ունեն իրենց ավագանին, վորը վմբական դեր եր խաղում այդ Քաղաքների ներքին կյանքում: Պատմիների այս տվյալները ցուցում են տալիս, վոր իսկապես, այդ ժամանակ Հայաստանի Քաղաքներուց ներքին կյանքը տնօրինելու համար ոտեղծվել եր ավագների խորհուրդ, վորի նշանակության և դերի մասին Մարը հետևյալն ե ասում:

"Անիի լիակատար ինքնաշխատությունը բնորոշվում է նույնպես ավագների այն խորհուրդով, վորը վարում եր Քաղաքի բոլոր կործերը և նրանց կարծիքը շատ անգամ ավելի նշանակություն եր ունենում, քան կառա-

Վարչի շանկությունն ու հայացքը":

Քաղաքների այդ ավագների խորհուրդը իրենից Ներկայացնում եր և առաջ արհեստավորների և առևտրականների ընկերությունների Ներկայացուցիչների հավաք: Այդ համբարությունների մասին, մռնք շատ քիչ տեղեկություններ ունենք: Յեղած տեղեկությունների մեծ մասը ձեռք են բերվել գումաների ընթացքում: Պեղումների ժամանակ, Անի քաղաքում բացվել են հասուկ կվարտալներ, վորոնց վրաղեցրել են այդ արհեստավորներն ըստ իրենց արհեստների: Մի շարքում յեղել են՝ կաշեգործները, մյուսում՝ պղնձագործները, յերրորդում՝ դերձակները և այլն: Սա իր ձևով հիշեցնում է Միջնադարյան յեփրոպահան քաղաքների տիպը: Միջնադարյան յեփրոպահան քաղաքներում նույնպես արհեստավորները դասավորված են յեղել ըստ իրենց տեսակի: Դամբարությունների Ներքին կանքի մասին այժմ քիչ տեղեկություններ կան: Պետք է յենթադրել, վոր մեկ մոտ՝ Դայաստանում, Անիում, Դիմինում և մյուս քաղաքներում համբարություններն իրենց միջև ունեցել են վորոշ ստորաբաժանումներ, ինչպես որինակ՝ վարպետ, վարպետապու, աշակերտ և այլն: Պետք է յենթադրել, վոր այդ ստորաբաժանումների միջև գոյություն ե ունեցել վորոշ պայման, բայց լրիվ կերպով պարզաբանել այն իրադրությունը, վոր յեղել է համբարությունների ներսում, հնարավոր չե, տեղեկությունների բացակայության պատճառում:

Համբարությունների ծեակերպումն ու առևտրական ընկերությունների կազմակերպումը քաղաքներում առաջ են բերում քաղաքի ինքնավարության համար մղվող պայմանը: Յեկը յեթէ Անին, Ղարս, Դիմինը ունեցել են իրենց ավագների խորհուրդը, ապա այդ ավագների խորհուրդը հեշտությամբ չի ատեղծվել, այլ այդ խորհուրդը ստեղծվել եր հենց քաղաքի բնակչության, արհեստավորների և առևտրականների, Ֆեոդալների դեմ, իշխանների դեմ մղված պայմանը: Այդ տեսակետից բնորոշ է հատկապես Անին: Անիի այդ խորհուրդի կայուապահի հշիանի միջև պայման է յեղել:

Կան վորոշ տեղեկություններ, վոր Անիի առևտրականների և Քաղաքի կառավարի ների միջև բաղխումներ են յեղել: Այդ տեղեկությունները տալիս են վրացական աղյօյուրները, բայց այդ տեղեկությունները շատ կատար են և հնարավորություն չեն տալիս վորեւ դատողություն անելու և պարզաբանելու այն պայքարը, վոր Մշկել է Քաղաքի խորհրդի և Քաղաքի կառավարի իշխանի միջև: Աւայն պարզ է մի բան, վոր այդ պայքարի արդյունքը լինում է այն, վոր այդ յերկու մարմինները, վորպես գործող մարմններ, պայքարել են իրար դեմ և այդ պայքարը հաճախ գնացել է կրոնական դավանաբանական քողի տակ: Այսուղ ել դարձյալ տեսք ունենք միայն ակնարկներ այդ պայքարի մասին: Մանրամասնությունը այդ պայքարի, ձևերը և արդյունքները մթության մեջ են թաղված, վորովհետև մենք ասեցինք, վոր պատմի ներքը այդ մասին չեն խոսում: Բաշաբները այդ շրջանում դարձնում են հնաբնավար, ստեղծում են դրենց քաղաքային ինքնավար իշխանությունը, իրենց ինքնավարությունը: Այդ արտահայտվել է գերազանցապես Անիում:

Այդպիսով 12-րդ դարի վերջին, 13-րդ դարի սկզբին, Հայաստանի մժձ մասը Վրաստանի հովանավորության ներքո, առաջադիմում է տնտեսապես, կուլտուրապես, զարգանում են քաղաքները, թեև իրանում և զարգանում են ֆեոդալական հարաբերությունները, ճորտական կարգերը, բայց դրան զուգընթաց վեր է բարձրանում քաղաքային դասը, աշխուժանում է գյուղակիության պայքարը ֆեոդալների դեմ և առաջ մզում յերկրում սովորական նոր հարաբերությունների զարգացումը, վորը սաղմնավորվում եր Քաղաքային կյանքի զարգացումով: Սակայն 13-րդ դարի 30-ական թվականներին սկսած պատմական նոր անց ու դարձերը մերձավոր արեւլքում յերկրի տնտեսական, կուլտուրական կյանքի զարգացմանը տալիս են նոր ընթացք և խոշոր շափով բացասական ազդեցություն են թողնում նրա հետագա զարգացման վրա:

ԿԻՒԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ /ԹՈՒԹՈՎԱՆ/ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

I. ԿԻԼԲԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱ- ՑՈՒՄԸ

Առաջ դարի վերջիկ Կիլիկիայում ստեղծվում է հայկական մի փոքրիկ իշխանություն այնտեղ գաղթած հայերի կողմից: Կիլիկիան փոքր և սիստեմ է: Ընկույտ է Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելյան անկյունում: Կիլիկիան բաղկացած է լեռնային և դաշտային մասերից: Լեռնային մասը, վորը ներկայացնում է Տավրոսի լեռնաշղթայի մի հատվածը, քարքարոտ, վոշքերի մի հողամաս է, բայց ծածկված է խիտ անտառներով: Կիլիկիայի լեռնային այդ հատվածը միաժամանակ իրենից ներկայացնում է մի ամուռ բերդ, բնական ամրություն, ուր արտաքին հակառակորդից, թշնամիներից պաշտպանվելը պորոշ դյուրություն է ներկայացնում: Կիլիկիայի մյուս մասը, դաշտային մասը, հակառակ լեռնային մասի ներկայացնում է իրենից արգավանդ, բերդի մի յերկիր, վորտեղ և գտնվելին են յեշել նրա նշանավոր քաղաքները՝ Աղանա, Տարտուն, Անապարքա, Մամեստիա, Սիս, հողակավոր նավահանգիստ՝ Այասը և այլն: Իր աշխարհագործական դիրքով Կիլիկիան նույնպես ունեցել է ռազմական ստրատեգիական խոշոր նշանակություն: Վրեւով գերազանցապես լեռնու մի յերկիր, ինքը հանդիսանում էր բնականորեն հինգ մի բարձր, վորն իշխում էր Սիրիայի: Այսպիսակի միջադետքի և Փոքր և մասաւոր անդամանությունների միջանքանիւմ: Այնտեղ հաստատված իշխանությունը, կամ ռազմական ուժը իր հսկողության տակ կարող էր վերցնել իր հարևան հիշատակված յերկրները: Դրա համար եւ խոշոր արշավանքներ կազմակերպվներին սկսած իրն ըրջանից մինչև վերջին

համասակները, վորոնք ձգտել են դեպք ֆոքր Խոբա, դեպք Արթուր, Պայտասին զանկացել են իրենց ձեռքը զցել Կիլիկիոյի այդ քաղաքունքը:

Կիլիկիոյում հաստատված հայկական իշխանությանը բուն Հայաստանի հետ քաղաքական ու վարչական վոշ մի կապ չուներ: Բայց Կիլիկիան մեր պատմության մեջ մոռնում է կուլտուրայի բնագավառում իր ունեցած խոշոր նշանակությանը և այն ազդեցությամբ, վոր նա ունեցել է առհասարակ հայկական կուլտուրայի վրա: Հնում Կիլիկիայում հայեր շեն յեղեն յեթե շիազվենք այն հարաբերությունները, վոր կարող ենին հայերն ունենալ առեւտի բնագավառում Կիլիկիայի և շրջակա գավառների հետ:

Դ-Յ-րդ դարերից սկսած, հատկապես 10-11-րդ դարերին Կիլիկիոյում սկսում են բնակություն հաստատել բավական թվով հայեր: Բյուզանդական կայսրության քաղաքականության հետևանքով Հայաստանից տեղահանվում են հայերի մի մասը և բնակեցվում ֆոքր Խոբայի զանազան գավառներում այդ բնակչությունը մի մասն սկսում է հաստատվել Կիլիկիայի շունչաշար հում:

Ա-րդ դարից սկսած 1016-20թթ. ֆոքր Խոբա յեն գալիք վասպուրականցիների վգալի մասը մոտ 15-16 հազար հոգի: Սրանք, ճիշտ եւ հաստատվում են Սեբաստիայում, բայց երազ մի մասը նույնանոն հարավ է գնում և բնակություն է հաստատում Շոներում: Այնուհետև 1064-65 թվականները ֆոքր Խոբա և Կիլիկիա յեն գաղթում Վանանդի բնակրները, Պարսկացիները, յերբ Ղարսը յենթարկվում է սելջուկյան նվաճում Ներքին Գագիկ Ղարսեց գլխավորությամբ: 1045-1046 թվականը Կիլիկիոյում է հաստատվում նաև Խնիր Գագիկ Հ-րդ Բագավորը, վորի հետևանքով և Խնիրի և Հայաստանի բազմա-

թեվ այլ շրջաններից նույնպես բնակչության մի մասը գաղթուած է և բնակվում Կիլիկիայում:

Այդպիսով Առդ դարի յերկրորդ կեսին Կիլիկիայում հաստկացն նրա լեռնային մասում հաստատվում են Հայաստանից գաղթած մեծ թվով հայեր: Հնդկորուս այդ զաղթածների մեջ զգալի տեղ եր քսոս ազնվականությունը, ֆեոդալական տարրերը, ռազմական զինվորական ուժը: Կիլիկիայում արդեն Առդ դարի վերջերին այդ նախարարների շուրջը կուտակված եյին բավական թվով ռազմական ուժեր և նրանցից շատերն ամրանալով Կիլիկիայի լեռնային մասերում ձեռք եյին բերել փաստորեն ինքնուրուցն, ինքնան կախ իշխանություն: Այսպես որինակ Վասիլ անունով մի հայ ֆեոդալ, վորը միաժամանակ կոչվել է „Գող Վասիլ“ ամրացել եր Քետուսի շրջակայինում: Հասբրոնիայում իր իշխանությունն եր հաստատել . . .

Ոչին անունով մի ֆեոդալ:

Ծովքում իր իշխանությունն եր հաստատել Ապիրատ անունով մի հայ ֆեոդալ /Ներսես Շնորհալու հայրը/: Բայսի սրատեսկից նաև ուրիշ շատ հայ իշխաններ, վորոնք գաղթել եյին Չարսիկ, Կամ Վասպորականից, նույնպես վարուս եյին անկախ, ինքնուրուցն Կյանք և շեյին յենթարկվում բյուզանդիային, իսկ Կիլիկիան Առդ դարի վերջին յենթական յեր Բյուզանդիային:

Ահա այդ հայկական նախարարների մեջն եր գտնվում նաև Ռուբեն անունով մի իշխան, վորն ինչպես հաշորդում են սեր աղբյուրները, մոտիկ ազգական և յեղել Գագիկ հարատունուն: Ռուբենը կարողանում է նվաճել միքանի բերդեր: Սկածում են նաև Բարձրբերդի շրջակայիք մի շարք բերդեր այլ վայրերում և ամրանում ե այդտեղ: Նա Կարողանում է իր շուրջը համախմբել հայկական բնակչության մի զգալի մասը: 1080-ական թվականներին նա իրեն է յենթարկում Կիլիկիայի լեռնային մասերը և բոլորովին ինքնուրուցն դառնում

հույններից : Նա դուրս է քշում այդ մասից Բյուզանդական կըրթուն : Մաքրում է իր նվաճած վայրերը հունական բնակչությունից և հաստատում է իր իշխանությունը : Հաստատված այդ իշխանությունը հիմնադրի անունով եղ Կոչվում է Խուբինյան իշխանություն Այն ժամանակ թագավորություն չեր, այլ փոքրիկ թեոդալական իշխանություն :

1095 թին ստեղծված այդ հայկական փոքրիկ իշխանության գլուխին եւ անցնում Խուբենի վորոհ Կոստանդինու : Կոստանդինի իշխանության գլուխ անցնելուն Կուգաղիպուած է իաշակիրների արշավանքը : Մի հանգամանք, վորոհ խոշոր շափով նպաստում է Կոստանդինի իշխանության ընդարձակմանը և ուժեղացմանը : Կոստանդինը շարունակում է իր հոր Քաղաքականությունը, այսինքն ընդարձակում է իր յերկիրը, ավելի լայնացնում է իր իշխանությունը :

1097 թին նա նվաճում է Յարապայի շրջանը : 1098 թ. նվաճում է Թիկ ամրոցը : Գրավում է Վահական բերդը և ամրանում է այդ բերդում : Այսինքն, այդ բերդը դարձնում է իր կենտրոնատեղը : Խաչակիրները նպաստում են Կոստանդինի իշխանության ուժեղացմանը, վորովինուն այդ ծեռնոտու յեր հենց իրենց՝ իաշակիրներին : Նաև, վոր հայկական այդ փոքր իշխանությունը, վորն ուժեղանում ու հսկունում եր, իր հարվածն ուղղում եր Բյուզանդական կայսրության դեմ : Թուլացնում եր Բյուզանդիայի դիրքերը Փոքր Եսիրայում և հատկապես Սիրիայում : Իսկ դա ծեռնոտու յեր խաչակիրներին : Այնուհետեւ հայկական այդ իշխանությունը իր հարվածն ուղղում եր նաև Փոքր Եսիրայում և Սիրիայի դեմ յեղած սեղուկյան ամիրայությունների դեմ և այդ հարցում Կոստանդինի իշխանությունը դառնում եր խաչակիրների համար մի կարեւոր ուժ : Չենց այդ նպատակով եղ

խաշակիրներն ոգնում են Կրտստանդինի իշխանությանը իւս
շակիրների համար Կրտստանդինի իշխանությունը բավական
պեր խաղաց նաև սննդամթերքների մատակարարման բնա
գալքում հաճախ խաշակիրների բանակը մատնվում էր սովոր և
այդ ժամանակ ոգնության եր համար Կիլիկիայի հայկական այդ իշ-
խանությունը, մատակարարելով նրանց սննդամթերք: Խաշակիրնե-
րի արշավանքի համար Կիլիկիայի իշխանության խաղացած այս
դերը վարձահատուցում է խաշակիրների կողմից այն իշխանութ-
յոր նրանք իրենց արշավանքի սկզբնական շրջանում ոգնում ենին
Կրտստանդինին: Յեզ հենց խաշակիրների այդ արշավանքներն եղ
բավական նպաստեցին Կրտստանդինի իշխանության ամրաց-
մանը ու հկորացմանը:

Կրտստանդինը իշխում է մինչև 1100 թիվը: Դրանից հե-
տո Կիլիկիայի հայկական իշխանության գլուխն է անցնում թո-
րուր: Թորոսի ժամանակ եղ ամենի ընդլայն ուժ և նույնիսկ իշ-
խանության տերիտորիան: Այս անգամ 1100-ից մինչև 1123 թիվը,
յերբ իշխելիս է յեղել թորոսը, Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը
նը նվաճում է Առաջարքաբարք, Աղդանան, Միար ևայլն: Այն-
պես, վոր Կիլիկիայի հիմնական մասերն արդեն ընկնում են
հայկական այդ իշխանության ձեռքը: Կիլիկիայի մեծ մասը
մաքրվում է բյուզանդական վորքերից: Բյուզանդական ուժերից
Յեզ հայկական այդ իշխանությունը հանդես է գալիս վարպետ
խաչոր ուժ, վորպետ սպառնալիք հկուրայի սուլթանության և Սփ-
րայում ու Հյուսիսային միջագետնում յեղած սելջուկյան մյուս
սուլթանությունների համար: Միգդեն այդ սուլթանությունները
ու ամիրայությունները հաշվի են նաև Կիլիկիայի հայկա-

100
95 կան իշխանության հետ և հենց թօրոսի ժամանակը եղ սկզբուն
00 ուժ ուժեղ մրցակցություն որջան Կիլիկիայի հայկական իշխա-
նության և այդ ամիրայությունների միջև:

Խուացին անգամ իկոնիայի սուլթանությունն է փորձում
 և վաճել Կիլիկիան: Դրա համար ել իկոնիայի սուլթանու-
 թյունը մի արշավանք է Կապմակերպում Կիլիկիայի վրա,
 հարձակվում է Անապարքա Քաղաքի վրա, պաշարում է
 Քաղաքը, ասպատակում է յերկրի մյուս մասերը և սպա-
 նում է վոշնչացնելու հայկական այդ իշխանությունը:
 Հայերը կարողանում են դիմադրել և կարծ ժամանակից
 հետո, պարտության են մատնում նրանց և հետ մզում:
 Այդ արշավանքը հետ մշելու հետո հայկական իշխա-
 նությունն ինքն է սկսում արշավանքներ դեպի Կիլի-
 կիայի հյուսիսային մասերը և հասնում է մինչև Կա-
 պագովիկիա: Թորոսի կազմակերպած այդ արշավանքով
 հայկական իշխանությունն ամրանում և ամրապնդվում
 է: Այնպես, վոր 12-րդ դարի առաջին քառորդին վողջ
 Կիլիկիան բացառությամբ նրա արեմոյան մի փոքրիկ
 մասից արդեն գտնվում եր հայկական նուբենյան իշխա-
 նության ներքո: Թորոսի իշխանությունն այնքան է ոչ
 դաշտում Կիլիկիան, վոր նրա հարեւանները Կիլիկիան սկսում
 են անզանել թորոսի յերկիր: Նրա հետ արդեն հաշվի
 եին նստում և բյուզանդական կայսրությունը և լատին
 կան իշխանությունները Յերուաղեմում, Անտիոքում
 և սելջուկյան ամֆրայությունները: Ասկայն հաշվի նստելով
 հայկական այդ իշխանության հետ միաժամանակ ուղարկեն քո-
 լոր միջնորդով հարձակվել հայկական այդ իշխանության
 վրա, նրան թուլացնելու և ասպարեցի վերացնելու համար:
 Ակսվում է Կիլիկիայի հայկական այդ իշխանության և իր շրջ-
 ապար Մյուս իշխանությունների Մրցակցության մի յերեսը ժա-
 մանակաշրջան: Մրցակցություն, վորի ընթացքում Կիլիկիայի հա-
 յկական իշխանությունը ստիպված է լինում համար դիմադրո-

Թյուն ցուց տալ և համար պայքար մղել իր գոյությունը և
անկախությունը պահպանելու համար:

Զ. Կիրիկիսի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՔԱՐԾ
ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՅԻ, ՍԵՎԶՈՒԿՅԱՆ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՅԵԿ ՀԱՏՐԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵՄ

Թորոսիկ հետո 1123թվին իշխանության գլուխն է ան-
տում լեզուը: Արա ժամանակ վերջնականացեն հայկական իշ-
խանության և անցնում Մատեստիան, Տարսուն ու Կիրիկի-
սի մի քանի այլ վայրեր:

Լեզուը վորպես Կիրիկիսի հայկական իշխանության դրու-
իր նվաճումները հաջող կազմափերապելու, իր դիրքն ամրաց-
նելու համար վորոնել է իր համար դաշնակից ուժեր: Իր
իշխանության սկզբնական շրջանում նա դաշնակում է Ան-
տիոքի խաչակիրների մի զորավարի՝ Ռուժերի հետ՝ ընդդեռ
թուրք ամիրայությունների: Այդ Անտիոքի լատին իշխանի
դաշնակությամբ մի շարք վճռական հարկածներ ե հասցնում
ամիրայություններին, բայց բանն այն է, վոր այս շրջանում արքեւ
լատին իշխանության համար բոլորովին ծեռնոտ չեր հայկական
այլ իշխանության հարրացումը: Անտիոքի լատինական իշխանու-
թյունն ել նույնպես սկսում է վարենալ, սկսում ե հասկածել
Ռուժերի հայկանությունը: Անտիոքի իշխանությունն սկսում
է գրգռել հարեաններին ընդդեռ Կիրիկիսի հայկական իշխա-
նության: Գործը նույնիսկ հաստում է պատերազմ՝ Անտիոքի
լատինական իշխանը և Կիրիկիսի իշխան լեզուի միջև:
Այս անգամ Կիրիկիսի որեն դաշնակից ե ընտրում ամիրա-
յություններին ընդդեռ Անտիոքի, ոգոսվելով նրանց միջև յե-
ղած հայամարտությունը: Այդ դեպքերը տեղի յեն ուն-
ցել 1130-ական թվականների Կեսերին:

Պայքարը բավական յերկար ժամանակ է տևում: Այդ պայքարի
ընթացքում հաճախ հաղթող է դուրս գալիս Կիլիկիան, բայց
լինում են դեպքեր, վոր Կիլիկիան պարտվում է: Կարգնում ե
իր տերիտորիայի վորոշ մասը: ՀՕ-ական թվականների վերջե-
րին Կիլիկիան ստիպված է լինում հասրեն գալ Բյուզանդա-
կան կայսրության դեմ, վորովհետեւ նա ել է սկսում Կիլի-
կիայի վրա հարձակվել և հայերն ստիպված են լինում
յերկար ժամանակ մաքառել Բյուզանդական վորքերի դեմ

ՀՀ 1136թվին Բյուզանդական Հովհաննես Եղունենոս կայ-
րը մի արշավանք է կազմակերպում Անտիոքի վրա: Անտիոքի
լատինական իշխանը Բյուզանդական վորքերին դիմադրելու-
համար ոգնություն է խնդրում նաև Կիլիկիայի և վորովհե-
տեւ Բյուզանդական այդ արշավանքը վոչ միայն սպառում
եր Անտիոքին, այլ նաև Կիլիկիայի հայկական իշխանությա-
նը, դրա համար ել Լեվոնը համաձայնվում է ոգնել Անտիոքին:
Հայկական և լատինական վորքերը, չսպասելով Բյուզանդա-
կան բանակին՝ Անտիոքում դիմավորելուն, հարձակում են
գործում Բյուզանդական տերիտորիայի վրա: Պաշարում են
Անտիոքի Քաղաքը: Բյուզանդական կայսրը տեղեկանալով Կի-
լիկիայի և Անտիոքի դաշնակցության մասին և նրանց բա-
նակի գործունեյության մասին այլևս չի հարձակվում Անտիո-
քի վրա, այլ ողղակի մտնում է Կիլիկիա, գրավում Տար-
անը, Ադանան, Մամեստիան և պաշարում Անազարբան,
Լեվոնի իշխանության կենտրոնը:

ՀՀ Յերբ Բյուզանդական վորքերն սկսում են ասպառակեց
Կիլիկիան, Լեվոնը թողնում է Անտիոքի պաշարումը և
շուապում ե իր յերկիրը պաշտպանելու: Սկսում է մի համա-
պայքար Անազարբան Քաղաքի և Բյուզանդական վորքերի
միջև: Քաղաքը բոլոր միջոցներով գործադրում է պաշ-

պանվելու համար: Կիլիկիայիները բյուզանդական տեքնաները, կորուս գործադրվում եյին Քաղաքի պարհապները Քանդելու համար. այրում եյին շիկացած յերկաթներով: Նրանք թույլ շեյին տակին բյուզանդական զորքերին մոտենալու պարհապներին և հերոսաբար պաշտպանում եյին իրենց Քաղաքը: Քաղաքացիների դիմադրությունն այնքան ուժեղ է լինում, վոր Կայսրը Քաղաքը նվաճելու հույսը կտրում և նույնիսկ մտադրվում է թողնել Քաղաքի պաշտպանը, բայց մի վերջին փորձ եկ անում: Այս անգամ Նրանք իրենց տեքնաները այրվելուց պաշտպանելու համար ձեփուս և ցեղով և իսկապես այդ փորձը ոգնում է բյուզանդացիներին և բյուզանդական զորքին հաջողվում է Քանդել Քաղաքի պարհապները ու Գրավել Քաղաքը:

38) Անապարբա Քաղաքը հանձնելուց հետո հայկական զորքերն ամրանում են Վահկան բերդում, բայց այդ բերդն ել չի փրկում նրանց բյուզանդական զորքերի հարձակումներից: Շուտով մինչ այդ բերդը և գերի յեն ընկնում Կիլիկիայի իշխան Հեղոնը իր յերկու վորդիներով: Սույն (1136 թվին) բյուզանդական Կայսրը լեզվութ և իր վորդիներին շղթայակաց տառութեալուանդինուպոլիս: Ավաճուս և իրեն և յենթարկում Կիլիկիայի բոլոր Քաղաքները: Այդպիսով առանձանակ վերացվում է Կիլիկիայում հայկական իշխանությունը և Կիլիկիան նորից ընկնում երդու բյուզանդական իշխանության ներքո:

Մոտավորապես 10 տարի, այսինքն 1136-ից մինչև 1145 թիվը, Կիլիկիան փաստորն մատ մե անպաշտպան: Կիլիկիայում նշանակված հոցն հառաջարիւս միջոցներ ծեռք չի առնում յերկիրը պաշտպանելու ամերայությունների հարձակութեալու, վարոնք ոգովելով ստեղծված պայմաններից սկսում են առաջատակել Կիլիկիան և նվաճել Կիլիկիայի մի շարք

ամրությունները։ Այդ ամիրաներից սեկը՝ Ահմելի մեջիքը գրավուց և Կիլիկիայի ամենանշանակոր բնորդը՝ Վահկանը, Վական ամրությունը և մի շարք այլ քաղաքներ ու բերդեր։ Կիլիկիան փառություն դառնում է ամիրայությունների համար ապատակության մի վայր և միայն 1145 թվին բյուզանդական կայության Դովիճն նեսը փորձում է պաշտպանել Կիլիկիան և նվաճել այն ամրայություններից։ Սա մի բանակի գլուխ անցած Կոստանդինոպոլիսից գալիս է Կիլիկիա, բայց հենց առաջին իսկ տարտում սպանվում է։ Մրա բանակը պրվում և հետ է վերադառնում։ Դովիճանների բանակումն եր գունվում նաև լեզորի վորորի թորոսը։

Հինչպես հայտնի յէ թորոսը 1136 թվին հոր հետ միասին գերցել և տարվել եր Պոլիս։ Մրա հայրը բանտում մեռնում է 1143 թվին։ Հոր մահից հետո թորոսն ապատվում է բանտից և ձառայության մոտում բյուզանդական բանակը պահակում է լինելով 1145 թվին նա նոյն պես գալիս է Կիլիկիա։ Մյստեղ ոգտվելով այն հանգամանքից, վոր սպանված է կայսրը և բյուզանդական բանակը պարտությամբ հետ է վերադառնում, թագնվում է, շի վերադառնում Կոստանդինոպոլիս և մնում է Կիլիկիայում։ Կիլիկիայիներին հայտնի յէր նրա ով լինելը։ Սա սկսում է իր շուրջը համարելու Կիլիկիայի հայկական ուժերին ընդդեմ բյուզանդիայի։ Թորոսին միանում են նրա յերկու յեղայրները՝ Անեփան և Ալեհը, վորոնք իրենց հորը գերելու ժամանակ գտնվում են Հալեքի ամիրի մոտ։ Կապակերպելով կանոնավոր բանակ, իր շուրջը համարելով մնացած թողարկերն թորոսն առաջին հերթին սկսում է մաքրել Կիլիկիայի շոնակին մասը հովաներից և ամիրայություններից։ Թորոսին հաջողվում է գրավել Վահկանը և Ահմելի մեջիք ամիրը, հաստատվել

Այդտեղ և դաշնել այդ իր կենտրոնը: Հեռնային մասն իրեն յենթարկելուց հետո, իր բանակն ուղղում է դեպք Կիլիկիայի դաշտային լաը, գրավում է Կիլիկիայի համարյա բոլոր քաղաքները բացառությամբ յերկուսի: Մաքրում է այդ քաղաքները հույներից, բյուզանդական գարնիզոններից և ամրայություններից: Խլում է բյուզանդիայի՝ Տարսոնը, Ափսը, Թիլ ամրոցը, Աղսանան և մյուս քաղաքները: Այդպիսով նա կարողանում է 1145-ից 1146 թվականները կրկին վերականգնել հայկական իշխանությունը Կիլիկիայում:

Բայց բյուզանդական կայսրությունը չեր կարող հանդուրմել այդ հանգամանքը: Բյուզանդական կայսրությունն այս անգամ Անդրոնիկոս Կորավարի գլխավորությամբ մի բանակ է ուղարկում Կիլիկիա հայկական իշխանության դեմ:

1152 թվին բյուզանդական այդ բանակին մրանում են նաև հայկական մի քանի ֆեոդալներ, ինչպես որինակ լասրոռացի Ոչինը: Բյուզանդական բանակը մոտնում է Կիլիկիա, պաշարում է Մատենադարանը Քաղաքը, ուր ամրացնել եր թորոսը: Այս անգամ այդ քաղաքի շուրջն են սկսում հայերի և բյուզանդական կորթերի պայքարը: Թորոսը յերկար դիմադրելու հնարավորություն շունենալով, դիմում է Անդրոնիկոսին և առաջարկում է հաշտություն Կնքել, պայտանով, վոր իսբէ՛ Թորոսը, ինչպես և մյուս նայ իշխանները, Կընդունի բյուզանդիայի գերիշխանությունը: Միայն բյուզանդիան եղ պետք է ծանալի թորոսի իրավունքները Կիլիկիայի վրա: Բյուզանդական հրամանատարը մերժում և հայտնում է, վոր ինչպես նրա հայրը շղթայակապ Պոլիս տարկեց, այնպես եւ նա պետք է Պոլիս տարկի:

Բյուզանդական հրամանատարի այդ պատճենանքը պայրութեառաջացնում յերկում: Դիմադրական վորին աշնելի յէ բարձրագույն

Ժողովրդի մեջ։ Անակնկալ մի հարգածով թորոսը կարողանում է փախուստի մատնել բյուզանդական բանակը և ազատել քաղաքը։ Բյուզանդական այս արշավանքը Կիլիկիայի վրա վերջանում է անհաջողությամբ։ Անդրոնիկոս կորավարը հապիվ է ազատվում։ Նրա բանակի մյուս հրամանատարներն ու իշխանները մեծ մասամբ գերի յեն ընկնում թորոսի ձեռքը։ Գերի յեն ընկնում նաև Համբրոնացին։ Մյուր աղբյուրները հետաքրքիր կերպով են պատմում այն վերաբերությունը, վոր թորոսը տածում եր դեպի այդ գերված կորավարները։ Իհարկե նրանցից վոչ մեկին ֆիլիկացեն չեղ վոշնչացնում միայն ստիպում եր, վոր նրանք իրենց փրկանք նշանակեն, բայց գերիները հրաժարվում են այդ անելու և խնդրում են, վոր թորոսը նշանակի ։ Իսկ թորոսը հայտարարում է՝ յեթե նրանք վորեւ բան արժենային իսկի բաց ել չեր թողնի։ Դրանով ստիպում են, վոր նրանք իրենց համար բարձր գին նշանակեն և իսկապես նրանք հսկայական գումարներ են վճարում, ապա նոր ազատվում։

Բյուզանդիան շնայած իր կրած անհաջողությանը, դարձալ շի հրաժարվում Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը վոշնչացնելու նպատակից։ 1154թվին Բյուզանդիայի պրոտառք դարձյալ Կիլիկիայի վրա յեն հարձակվում իկոնիայի սուլթանությունը։ Իկոնիայի սուլթանության վորթերը սկսում են ասպատակել յերկիրը, պաշարել մի բանի բաղաքներ, բայց այս անգամ ել Կիլիկիային ոգնում են սուլթանի բանակում բռնված հաստաճարակը, խոլերան, վորն անհնա կերպով կոտորում են սուլթանի վորթերին, իսկ մնացածներն ել յենթարկվում են թորոսի և նրա յեղբայր Ստեփանեյի գրոհին և շկարողանալով գիտադրել հայկական վորթերի հարձակմանը, ինտ են բաշվում։ Պարտությամբ են վերջանում Կիլիկիան

նվաճելու նաև այս փորձը: Իրանից հետո Կիլիկիայ դեմք ե յեւ-
նում Անտիոքի լատին իշխանը, սակայն լատինական զորքերի այս
հարձակումը նույնպես վերջանում է անհաջողությամբ և նույնիսկ
կորվում է Կիլիկիայի ու Անտիոքի լատինական իշխանի միջև քա-
շիք՝ ընդդեմ Բյուզանդիայի:

Ինչպես ֆաստերն են ցուց տալիս Բյուզանդիայի դրդմամբ
Կիլիկիայի վրա Կապուտակերպած այդ արշավանքները վերջանում ե-
անհաջողությամբ և հաղթանակով ե դուրս գալիս Կիլիկիայի
հայկական իշխանությունը: Այդ յերեսով թագատրվում է նրանք,
որ հարձակվող ուժերը իրար նկատմամբ գտնվում են հակառակու-
թյան մեջ: Ճիշտ ե առանձին դեպքերում Կիլիկիայի դեմ նրանք
համագործակության մեջ են մտնում, բայց Կիլիկիայի վրա նրանք
հարձակվում են վոշ թե միայն ուժերով, այլ անջատ-անջատ:
Մի հանգամանք, վորոն իհարկե թուլացնում եր հարձակվող կողմը,
իսկ այդ անջատ անջատ հարձակվող ուժերի դիմաց Կիլիկիան ու-
ներ վորոշ առավելություն, նաին և առաջ բնակչության կատ-
քը պայմարելու իր ապատության համար: Բնակչությունը ձգ-
տում եր ապատչել և բյուզանդական և ամերայությունների
տիրապետություններից: Ընդվորում բյուզանդական տիրապետու-
թյունը բավական ծանր եր նստում հայերի համար: Այսուղ
բյուզանդական իշխանությունը ճնշումներ եր գործադրում հայե-
րի վրա: Վոշ մրայն գաղաքական տնտեսական բնագավառում, այլև ինչո-
ւ կերպով հայերին հաշամանք յեր յենթարկում կրոնական դավանաբան-
կան հարցերում! Մյուս կողմից Կիլիկիա ապատանած հայերի հա-
մար բյուզանդական կայսրությունը դիտվում եր վորաց հայկա-
կան պետությունը խորտակող, իսկ սա հանում եր Կիլիկիայուն
կան պետությունը խորտակող, իսկ սա հանում եր Կիլիկիայուն

վորով հետեւ Կիլիկի յի հայկական իշխանությունը ուժեր իր ձեռ
քին սի բնական ամրոց՝ Կիլիկիայի Լեռնային Տաները : Կիլիկիա-
յի հայ իշխանները պարուղթյան դեսպան եղանակում եղի կարողանում եղի
տերանալ այդ Լեռներում ժամանակ շահով, ուժ հավաքել և հօր
ձական անցնել, իսկ այդ ստրատեգիական վորոշ առաջելու -
թյուն եր տաջիս Կիլիկիայի հայկական իշխանության ընդդեմ
հարձակող կողմերի : Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը հա-
ջողությամբ հետ շպրտելով այն հարձակումները, վորոնք տե-
ղի եին ունենում Կիլիկիայի վրա . Բյուզանդիայի սեղուկ-
յան ամիրայությունների և Մասսար նաև Խաչակիրների հաս-
տատած իշխանությունների կողմից, փրփռել կատարում ե մի
շարք նվաճումներ :

Հ թորոս Զ-րդի ժամանակ Կիլիկիան ընդարձակվում է հաս-
կացեն դեպի հյուսիս: Նրա հյուսիսային սահմանները հաս-
կում են մինչև Փայտագոր: Այդ նշանակում ե, վոր Տափո-
յան Լեռնաշղթայի մյուս կողմը նույնպես գրավում է Թորոս
Զ-րդը և միացնում է իր իշխանությանը : Կիլիկիայի հայկա-
կան իշխանության նոր նվաճումները կրկին Բյուզանդիա-
յում առաջ են բերում անհանգույնուն: Բյուզանդիական
կայսրը՝ Մանվելը այս անզամ արդեն իր գլխավորությամբ
մի արշավանք է կազմակերպում Կիլիկիայի վրա: Ինքն ե-
անցնում արշավող բանակի գլուխը հուսալով, վոր իր ներ-
կայությունը բանակում կ'բարձրացնի վրնչորների մարտու-
նակությունը և հաջորդությամբ կավարտի արշավանքը: Մա-
նագանդը, վոր առաջներում յեղած արշավանքները հնչացեն
տեսանք մեծ մասաւը վերջացան անհաջողությամբ: Ման-
վել կայսրը 12-րդ դարի 50-ական թվականների վերջին,
1159 թվին կազմակերպում է այդ արշավանքը: Նրան հաջող-
վում նվաճել Տարսոն Քաղաքը, Անապարքան, թիւ ամրոցը,

Մամեստիա Քաղաքը և մի շարք այլ բազմաթիվ ու բիրդեր կի լիկիայի հայկական իշխանությունը միշ է թափում պաշտպանելու յարկը Շնացած մատերը: Փորձում ե նոյն կամացնել բյուզան դական բանակին: Անկայս Նրա ջանքերն ու փորձերը վերջանում են անհաջողությամբ: Կիլիկիայի հայկական իշխանությանը սպանում եր վոշնչացում բայց և մի պատճի առքի հեռացրեց այդ վասնգը: Դա այս է, վոր այդ ժամանակ Բյուզանդական կայս Կայսրին այցելության եր գնուցել Յերուաղեաի լատին թագավորը:

Ենոք քաղաքությունը միջնորդությամբ հաշուություն է Կնքվու Մանել Կրոստնոսի և Թորոս Զ-րդի միջև, բյուզանդական՝ զորքերը հետ են Քաղաքու Կիլիկիայի, բայց Կայսրը իր իշխանության տակէ պահում Կիլիկիայի յերկու քաղաքները՝ Անազարբան և Մամելոնի: Պայմանագիրը կնքվում է 1159 թվին:

Անկայ շատ շանչած, նոր Կորիներ և սպանում Կիլիկիայի և Բյուզանդական Կայսրության միջև: Պատերազմի առիթը լինում է այս, վոր Կիլիկիայի սահմանակից Բյուզանդական իշխանը գերում է թոռնոսի յերայր Ստեփանելին և սպանում է նրան, իշնով նրա Կաղաքները: Իս դեպքը, վորը տեղի յե ունենում 1163 թվին, առք ե տալիս Կիլիկիայի հայփական իշխանությանը հետ վերցնելու 1159թ դաշնադրությամբ Բյուզանդական Կայսրությանը անցած յերկու քաղաքները: Կիլիկիայի դեմ պատերազմնում յե գալիս Կրկին Անդրունիկոսը: Ինչպես ազբյուրներն են պատմում, նա արհամար հելլով Աթիկիայի ուժը շատ անհոգ ե պահում իր բանակը անկայմերու ։ Կրկած, վոր Մոբիլիկացիոն տրամադրության մեջ Կիլիկիայի իշխանությանը ավելի արհամար հելլու համար իր յունակը դասավորում է անառնի կերպարանքով-զլուխ, իրան վուգիր, պոշ և այլն: Այդպիսի դասավորությը բանակին պկում է Մարտոնակությունից: և ահա այդ հանգամանքն ել ոգու գործում են Կիլիկիայիները: Յորուի Կիլիկիայի կրկինակը

Ները հայրծակիւմ են Անդրոնիկոսի բանակի վրա, մեծ զարգ են տալիս և իրեն եղ սպառում են: Այդպիսով այս արշավանքը, Բյուզանդական կայսրության այդ նոր փորձը Կիլիկիան նվաճելու, անհաջողությամբ ե վերջանում: Բայց Բյուզանդիան հանգիստ չի կատում: Անդրոնիկոսի հետո Կիլիկիայի վրայի գալիս Կոստանդին կալամանոցը, սակայն սա յել պարտվում է ու գերվում և մի այն մեծ փրկանք վճարելով ե, վոր ապառվում է գերությունից: Այդ յերկու արշավանքները, վորոնք կազմակերպված եին Բյուզանդիայի Կողմից Կիլիկիան նվաճելու համար, վերջանում ե բյուզանդական կայսրության կատարյալ պարտությամբ: Այդ պարտությունից հետո Բյուզանդական կայսրությունը փաստորեն Կիլիկիան նվաճելու նոր փորձ այլևս չի անում: Փաստորեն ձա ձեռք ե վերջում Կիլիկիայի և Կիլիկիան դրանից հետո համարյաթե զերծ է մնում Բյուզանդական հարձակումներից:

Այդպիսով Կիլիկիայի հայկական իշխանությունն իր մի դարյա մղած պայքարի հետևանքով Կիլիկիան վերջնականապես դուրս է Կորպուս Բյուզանդական գերիշխանությունից: 1163թ. հետո Միջաւ ԱՅՍթիվը Կիլիկիան ապրում է մի խաղաղ շրջան: Թորոս Զրդի իշխանությունը տեսում է մինչև 1168թիվը: Իր տիրապետության վերջին տարիներին յերկում սկսում է զարգանալ յերկրագործությունը, հատկապես գյուղատնտեսությունը, ընդփորում առաջին հերթին կուտուրական բուցերի մշակութը: Կիլիկիայի հայկական թշնամությունը ամրապնդվում է: յերկրի սահմաններն ամրացվում են: Բայց Թորոս Զրդի մահից հետո, յեթե պրտաքին հարձակումները այնքան ել հաճախակի տեղի չեն ունենում, ապա Կիլիկիայի կյանքը յերերուն է դառնում ներքին յերկարացությունների հետևանքով: Դեռևս Թորոսի կծնդանության մասնակ, Թորոսին գահակից եր դառել Մտեփանեիցի վորդի նուրբենը, բայց նրա դեմ ապստամբվում է Թորոսի յեղքայր Մշեհը:

Մէտքն հաջողվում եւ Հալեպի Սուրբերին ամբայի սպնությամբ
1170թվին նվաճել ամրողը Կիլիկիան և իր իշխանությունը հաս-
տատել այնտեղ: Նա իր նվաճած իշխանությունը կարողացում
եւ պահել ընդամենը 5 տարի: Այդ 5 տարվա ընթացքում զա-
նազան ակստամբությունների և առաջատակությունների հետե-
վանքով յերկրի կյանքը շատ հեղեղուկ եւ դառնում: Ինքը՝
Մըտքը դառնում եւ սեղուելուն-արաբական ամիրայությունների
ձեռքին խաղաղիք և ահա այդ պատճառով եւ 1185թվին ապստա-
բում են նրա դեմ, սպանում նրան և իշխանությունը նորից աջ-
նում եւ Ռուբենին:

Մըտքի իշխանության ժամանակ Կիլիկիայի մի շարք գավառներ
անցել եյին զանազան ամիրայությունների ձեռքը: Խուբենի առաջին
ժողով լինում ե այն, վոր հետ ե նվաճում այդ գավառները և նորից
սիրացնում ե Կիլիկիան մի իշխանության ներքո: Խուբենի իշխանությունը Կիլիկիայում տեղվում ե 10-ը տարի և այդ տասը տարվա ըն-
թացքում ամիրայությունների և միրիական, զատիքական իշխանութ-
յունների դեմ մի քանի հաջող ճակատամարտեր մղելուց հետո
Կիլիկիան նորից ամրացնում ե իր դիրքերը, նորից հաստատուած
Կերպով վերականգնում ե իր ինքնուրույնությունն ու անկախությունը:

3. ՌՈՒԲԵՆՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ ՅԵՎ ՀԵՎՈՆ 2-ՐԴԻ ՍՊԵԽԱԿԱՆ- ՏՍՏԱԿԱՆ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1185թ. Ռուբենի մահից հետո Կիլիկիայի իշխանությունը հան-
ձնվում է իր յեղայր Լեվոնին, վորո պատմության մեջ կոչվում
է Լեվոն 2-րդ և հասդիանում է Կիլիկիայի հայկական թագա-
վորության հիմնադիրը: Լեվոն 2-րդի իշխանության ժամանակ Կի-
լիկիան բավականին ամրացել և ուժեղացել եր և Կիլիկիայի հոգե-
վառ պետությունները թիւ ուրիշ են անում ընդհարվելու նրա հետ:

Բյուզանդական կայսրություն սրբեն ձեռք եր քաշել Կիլիկի-^{ՀՅ}
այրի : Ցորոսի մասնակ Բյուզանդիայի կրած պարտությունը
դառնում է դրա համար մի դաս և նա հրաժարվում է Կի-
լիկիան նվաճելու մտադրությունից : Սակայն Կիլիկիայի հայ-
կական իշխանությանը հարվածելու մտադրությունից շեյս
հրաժարվել իկոնիայի սուլթանությունը և Դամասկոսի ու-
շաբերի ամիրայությունները :

Եվլոնի իշխանության գլուխ անշնչը հենց առաջին
տարին 1185 թվին իկոնիայի սուլթանը կազմակերպում է մի
խոշոր արշավանք Կիլիկիայի վրա, նպատակ ունենալով գրա-
վել Կիլիկիայի արևելյան շրջանները : Սակայն յեթ ամիրայու-
թյունների արշավանքները 12-րդ դարի առաջին հերթին յեր-
բեմ ունենում են վորոշ հաջողություններ, ապա այս
շրջանում 12-րդ դարի վերջերին, այսպիսի հաջողություն
ամիրայությունները ձեռք բերել շեյս կարող : Արանք գործ
ունեին արդեն բավական ամրացած իշխանության հետ :
Իշխանություն, վորն աճել եր, թե տնտեսապես, թե քաղաքա-
կանապես և թե ռազմականապես : Դրա համար ե, վոր իկոնի-
այրի սուլթանի այս արշավանքը հենց սկզբից և յեթ վերջա-
նում ե սուլթանի բանակի պարտությամբ և իրեն՝ սուլթանի,
մահով : Կիլիկիայի վորքերը հաջողությամբ հետ և շարունակ
այդ հարձակումը, բայց հակիզ եյս հետ շարությ իկոնիայի սու-
լթանի կազմակերպած այդ արշավանքը, յերբ հարավ արևելյան
Կիլիկիայի վրա յեն սկսում արշավել Թամանուի և Զալեսքի ամի-
րայություններն իրենց միացյալ բանակով : Այս ամիրայություն-
ները մտադիր եյս Կիլիկիայի նվաճել նրա արևելյան քավա-
ները, ծունեկի բերել Կիլիկիայի իշխանությանը, սակայն այսուղ
ել Լոռոն Շ-րդի բանակը հաջողությամբ նակատամարտուու
և Արանց դեմ, պարտության և մատնում ամիրայություններին :

և հետ եւ շպրտում նրանց ուժերը 1187 թվին:

Այս հաջողությունները ել ավելի յէն ամրապնդում կրկին այս դիրքը փոքր Ասիական և Միջագետքի ամրայությունների նկատմամբ: Ել ավելի հաստատուն դարձնում Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը, վորովհետև այդ հաջողություններով համարյա թե կատեղվում են նաև ամրայությունների հետագա հարձակումները Կիլիկիայի վրա: Ասիական են այդ ամրայություններին ծեռք բաշել Կիլիկիայի, այնպես, ինչպես ծեռք բաշեց Բյուզանդիան: Այդ հաղթությունն ավելի ևս լիակատար դարձնելու համար իր յերկրի սահմաններն ավելի ևս ամրապնդելու համար Լեվոն Զրոյը ծեռք եւ առնում Միշարք Միջուառումներ: Ամենիր առաջ Կիլիկիայի սահմաններում կառուցել եւ տալիս միշարք բերդերու ու ամրոցներ և այդ առ բություններում հաստատում է վորագնդեր, վորոնց և հանձնարարում եւ յերկրի սահմանների պաշտպանությունը: Յերեւ մինչև Լեվոն Զրոյը Կիլիկիայի սահմանները շատ հաճախ անպաշտպան եին, վորը մեծ դյուրություն եր տալիս հարձակվող բանակին, ապա Լեվոն Զրոյի այդ միջուառումները բա պառում են այդ պիսի Թիություններ Կիլիկիայի վրա հարձակվող ամրայությունների համար: Ամրացնելով յերկրի սահմանները, Կրմիկայի հայկական իշխանությունը սկսում է առանձին ուշադրություն դարձնել նաև յերկրի ներքին կյանքին, կրա տնտեսության զարգացմանը: Նա առանձին ուշադրություն է դարձնում պյուղատնտեսության զարգացման վրա, առանձնապես կովտուրական մի քանի մշակութների՝ բամբակի, ճրճապուղի զարգացման վա, մանավանդ, վոր այդ մշակութները խոշոր շափոք սպառվում եին Յեւրոպայում և հատկապես իտալական քաղաքներում: Առանձին ուշադրություն է դարձվում անառնապահության զարգացման վրա: Կիլիկիայի դեմք Յեւրոպա վա-

ճառքի երես հանում բազական թվով անասուններ։ Այսուհետեւ
հասուն ուղարքություն են դարձնում նաև նազադնացության
կազմակերպման վրա, վորով հետու նավադնացությունը կապված
եր առևտու ծագալածն են։ Վորը Կրիստոնյակ տնտեսության կա-
րևոր նյուղերից մեկն երև Կրիստոնյակ իշխանությունը միջոց
ներ ե ձեռք առնում կանոնավորելու նավադնացությունը։
Լեզուն Զ-րդի ձեռնարկումները խոշոր շափով նպաստում են
յերկրի տնտեսական կյանքի զարգացմանը իսկ այդ իր հերթին
նպաստում ե յերկրի քաղաքական կյանքի ուժեղացմանը ու կայու-
նացմանը։

Յերկրի տնտեսական կյանքի վերելքը և քաղաքական հզր-
ուացումը արգել ստեղծում են բոլոր նախադրյալները Կրիս-
տոնյակ թագավորություն հաստատելու համար։ Յեզ, իսկա-
պէս, շուտով Կրիստոնյակ այդ իշխանությունը վերակազմա-
կերպվում ե, վորովն թագավորություն։ Այդ քայլը կատա-
րելու համար 12-րդ դարի վերջերին ստեղծվել երես Քա-
ղաքական վորոշ նպաստավոր պայմաններ։ Բանն այն է, որ
1187թվին Յեղիպոտի սուլջան Սալահեդդին նվաճում է Յերու-
սաղեթի լատինական թագավորությունը։ Այս առիթ ե տակի իսկ
շահերների նոր արշավանքի և կազմակերպվում իսլամիկների
3-րդ արշավանքը՝ 1199-92 թթ։ Այս անգամ խաչակրների այդ
արշավանքը պիտիավորում եր Գերմանիայի Ֆրիդրիխ 2-րդ Բարք-
րոս անվանած կայսրը։ Յերք ևս արդեն փոքր Ծիփայուսն եր,
որին է լեզուն Զ-րդին, վորությունը Լեզուն Զ-րդը նրան ուսիր,
պարտավորվ։ Վոր գերմանական կայուրը Կիրագաղը Լեզունը Կր-
իստոնյակ, վորուն Եվրիկիայի քաջավոր։ Այդ պայմանի համաձայն
Լեզուն Հ-րդը խոշոր ոգնություն ե կազմակերպում իսլամիկներին,
առանձնապես անդամադիրներից, իսկ քայլակ լատինա-
կապէտան հարց իսլամիկների համար վճռական նշանակությունը

ունեց, մի հանգամանք եր: Բայս սևեղամթերքով ոդչէլուց, բայս
կը բւնափն մատակարարելուց, լեզոն Զ-րդը նաև իր կորբով
Ե Աստակուում այդ արշավանքին, հոյս ունենալով, վոր
Կթակադրով վորպես Կիլիկիայի թագավոր Սակայն Բարբա-
րոսն իր խոսոումը շի կարողանուու կատարել, վորովհետու
անակնկալ կերպով մտուում է: Լեզոնի թագա դրությունը
մի առ ժամանակ հետաձգվուու է: Միայն 1198թվին գերմա-
նական կայսր Հենրիխը, վորը հաջորդել եր Բարբարոսին,
Հռոմի պապի համաձայնությամբ ուղարկուու լեզոնին թա-
գավորական թագ և այդպիսով նրան ճանաշուու վորպես
Կիլիկիայի թագավոր:

1198թվին Տարտուու լեզոնը ոծվուու վորպես Կի-
լիկիայի թագավոր: Ոծուաց տեղի յէ ունենուու թագակա-
նին շին և հանդիսավոր կերպով ու տունվուու է, վորպես
Քաղաքական խոշոր ակտ! Բան այն է, վոր այդ արարողու-
թյունը կատարելով որրնականացվուու եր Կիլիկիայի հայկական
Իշխանությունը, ինչը եր դրվուու այնտեղ հայկական թագա-
վորությանը և սկիզ եր դրվուու կանոնացվոր պետության կազ-
մակերպմանը: Այդպիսով լեզոն Զ-րդը իշխելով 1185-98
թիվը վորպես իշխան, 1198-1219-ը արդեն իշխուու վոր-
պես թագավոր:

1198թիվը հանդիսանուու Կիլիկիայի հայկական թագա-
վորության հիմնադրման տարին: Ճիշտ է այդ իշխանությու-
նը մտու մի դար գոյություն ուներ, բայց վորպես թագավո-
րություն, վորպես ուժեղ պետություն նա իր շոշապատի
իշխանությունների կողմից ճանաշուու եր 1198թվից: Լեզոնը
թագավոր ոծվելուց հետո, իր մայրաքաղաք Տարտուի տեղա-
փոխվուու է Արև և Արևո դարձնուու Կիլիկիայի հայկական
թագավորության մայրաքաղաք: Այդ Քաղաքը դրանից հետո դառ-

Նույն է Կիլիկիայի վարչական, տնտեսական և կուլտուրական խո-
շոր կենտրոնը:

Թագավորության հաստատումից հետո, մանավանդ, վոր
յերկրը այս շրջանում մի քիչ զերծ եր պատերազմից, կառավա-
րող շրջանների ուշադրության կենտրոնը դառնում յերկրի
մի շարք սոցիալական ու տնտեսական բարեկարգությունների
հարցը: Ենվոնի արքունիքի կողմից հրապարակվում է մի շարք
որենքներ, կանոններ, վորոնցում արտապղում և սոցիալական
այն կարգը, վորո հաստատվել եր Կիլիկիայում: Փիկացիայի յե-
րենթարկվում այդ կարգը և դրա հետ միասին մի շարք նո-
րամուծություններ են կատարվում յերկրում: Յերբ մենք
քննության ենք առնում սոցիալական դասակարգային այն
հարաբերությունները, վորոնք հաստատվում են Կիլիկիայում
տեսնում ենք, վոր բավականին խոշոր նշանություն կա-
նուանական և Մերձավոր Արևելյան հաստատված լատինական հշեա-
նություններում յեղած կարգերի միջև: Յերբ դիտում ենք
Կիլիկիայի վարչական ձևը, դասակարգային փոխ հարաբերու-
թյունները, պաշտոնները, քենուական կախվածության սր-
տեմը պատկերացնում ենք տրամադրությունների ժեղուական թեորիակայում:
Այդ տեսակետից Կիլիկիան առանձին բացառություններով ընդ-
ուրինակումնետ խաչակրրների կազմակերպած լատինական հշեա-
նությունների ներդրություն, Յերուսաղեմում և մյուս վայրերում,
Հայոց Ենվոնի մուզաված բարեկարգությունների յերկրում թագա-
վորը հանդես եր գալիս վորացն սուվերեն: Մրան երև
յերենթարկվում թույլ իշխանները՝ մեծից մինչև փոքրը: Մրան
եր պատկանում ամբողջ յերկրի հարստությունը, բայց սուվերեն
կողմից, այսինքն թագավորի կողմից հանալ պոտե ժեղուակերի ըն-
ականությունը իրենց Կալվածքների վրա: Ընդ վորում այդ
կազմած քնների ժեղուակերությունը տրում երև և պայմանական ձևով

և ժառանգաբար։ Հողատիրության սուստին ձեր, խաշակիրեն-
րի ազդեցության տակ, լայն տարածում եր գտել Կիլիկիայում։

Այդպիսով տեսնում ենք, վոր այստեղ հողատիրության պայման
կան ձեր, որը բավականին տարածված եր Յեղուացածում և ազել
շայտուն կերպով հանդես եթ զայն լատինական իշխանություն-
ներում՝ Յեգիպտոսում։ Միրիսյունը ^{այսուհետու} առաջակա ե տիրապետող ձև
նաև Կիլիկիայում։ Քեղացի կալվածքը պայմանագրան կերպով ան-
կում եր Նրա ժառանգներին, բայց ուստի տանիանքան որենքի, յե-
թե պարուն ժառանգ շեր ունենում, ապա ունեցվածքը գրավուա
եր հարգումին, դրվուա եր թագավորի տրամադրության տակ
և մուս եր թագավորի հայեցողության, թէ թշչան կվարչի այդ
կալվածքի հետ։ Բարձր ազնվականության այդ շերտը բաղկա-
ցած եր գերազանցապես հայ քեղացալներից, բայց հայ իշխան-
ների կողքին Կիլիկիայում տեսք տեսնում ենք նաև լատին իշխա-
ների, վորոնք ադրտեղ հաստատվել եյին խաշակիրների արշա-
վանքի ճամանակուն։

Բայս այդ Ռուբենյաց իշխանները, հատկապես ինքը՝ լեզու
Հ-ըըը. Կիլիկիայում բնակեցնուած եր խաշակիրներից բազմականին
թվով ասպետների, վորոնք Կոչվուած եյին հյուրընկալներ և տան-
րիաններ։ Լեզու Հ-ըըը նրանց հատիկանուած եր հասուն, հողատ-
սեր։ Արանք նույնպես մտնուած եյին հայկական բարձր ազնվակա-
նության շարքեր և կազմուած եյին քեղացալական բարձր խաչը,
Քեղացական վերին աստիճանը։ Այդպիսի քեղացական տանը՝
Կիլիկիայում հաննուած եր վոր պահած քան 50-60։ Լեզոնի հա-
տատած որենքների հասածայն, այս շերտին եթ յենթաթվուած ազ-
նովականներության ներքին խավը, մակը քեղացալները, վորոնք նրան
և նույնպես Կոչվուած եյին պարուններ, բայց թշչան աղբյուրներն
են ասում, նրանք յերկրորդ հարգը պարուններ եյին։ Արանք նուն
եյին յեփրացական ասպետական դատիր։ Կիլիկիայում նրանց ան-

վանուս Եյին նաև "Ձիագորեներ", վորովհետև Կրանցից եր կազմաձ
մնայուն բառակը, վորքը: Արանց մեջ կային և հայեր և խաչակիր-
ների արշավանքների ժամանակ Կրիկիայուս հաստատված յեւ-
րովապարհներ: Ենոյ Ծիագորեները վասսալական կարգաձությունը
կազմաձ Եյին առաջին կարգի պարուների հետ և միայն Կրանց
միջոցով Եյին կապվուց սուսերենի հետ: Արանք իհարկէ նոյն-
պես ունեյին իրենց հողամասերը, վորոնց տիրուս Եյին պայտա-
նական Կերպով: Այդ հողոր և մանր պարուները կազմում Եյին
Կրիկիայի հողատերերի հիմնական մասը: Արանց Կողմին վորպես
խոշոր կալվածատեր հանդես ե գալիս նաև յեկեղեցին, հանդես են
գալիս վանքերը:

Քերդաշների հողերի վրա աշխատուս Եյին ճորտ գյուղացի-
ներ, վորոնք ստանուս Եյին կալվածատիրոջից հող և ամրացվուս
Եյին այդ հողին: Գյուղացիությունը իրավասու շեր փոխելու իր
բռակազարը կամ հեռանալու իր ամրացված հողից: Աս Կրի-
կիայուս իր իրավական և տնտեսական վիճակով համարյա նոյ-
նանուս եր յեվրոպական ճորտ գյուղացուն: Վորպես հողին աշ-
րացված ճորտ գյուղակը, նա այդ հողի հետ միասին անցնուս
եր այն Քերդալի տրամադրության տակ, վերին այդ հողը տա-
կի եր սուսերենը: Գյուղացին վրկված եր բացարձակապես
անձնական պատությունը և նա լիակատար կարման մեջ
եր գտնվուս Քերդալից: Գյուղացիական դասակարգը բակ-
մազան եր իր ազգային պատկանելիությամբ: Գյուղացիությունը
նը կազմված եր հայերից, հողներից, ասորիներից և Կրի-
կիայուս հաստատված մահմեդականներից, ընդվորուս մահ-
մեդականների մեջ կային և թուրքեր և արաբական տարրեր,
բայց մեծ մասամբ թուրքեր Եյին: Բայց գյուղացիներից
Կրիկիայի բանակը թյան մի վգալի մասն ել կազմուս Եյին
բաղաթացիները: Քաղաքներուս բնակություն Եյին հաստատա-

հատկապես առևտրականները և արհետավորները : Կիլիկրա
յի քաղաքներն իրենց եյությամբ վորոշ շափով տարբերվում
եին վոքր ասիական մյուս քաղաքներից : Բան այն է, վոր
գտնվելով ծովամերձ շրջանում, այդ քաղաքներում մեծ շա-
փով վարդանուս եր առևտուրն ու արհետաթործությունը,
կապվում եին յեզրոպական յերկրների հետ և ավելի արագ կեր-
պով վերածվում վաճառաշահ քաղաքների :

Կիլիկրայում ճորտ գյուղացիությունը յենթարկվում եր պա-
րունակութիւններին, հեծյալներին կամ ծիրակութերին : Գյուղացիությունը
անձնապես տնտեսապես և քաղաքականապես յենթարկվում եր
այդ հողատերերին : Գյուղացիությունը նրանց վճարում եր հո-
ղային հարկ, անասնահարկ, վաշ ֆրիստոնյաները՝ գլխահարկ և
կատարում եին ֆեոդալների համար բազմաթիվ այլ պարտա
կանություններ : Նարեց կիլիկրայում գյուղացիության կողմանց
վճարվում եր բնարդյունքով և դրամով : Խմբողջապես կար-
ված լինելով ֆեոդալից, գյուղացիությունը յենթարկվում եր
տնտեսական ծանր շահագործման : Նա իր ստացած բերքի կա-
րուվորագուն մասը վճարում եր ֆեոդալներին, վորպես հարկ
և լուսակետից ել շահագործումը Կիլիկրայում 12-13-րդ
դարերում և հետագայում բազականին ծանր ել լինում : Ճորտ
գյուղացիները և քաղաքային բնակչության աշխատավոր տար-
րերը շտանելով այդ շահագործումը ծառանում եին ֆեո-
դալների գետ և պայմանում իրենց ազատության համար:
Այդ պայմանը մասին մոր աշբեուրներում միայն ակեառն-
եալ կան, վորոնք հնարավորություն շեն տալիս լրիվ պար-
զաբանել յեղելությունը :

Անգն Զորի կատարած բարեկրիստությունների շարբում
են կաև գատական հրցնարկությունների հաստատումը
12-րդ դարի վերջին, 13-րդ դարի սկզբին, այսինքն լեզուն Զ-րդի

իշխանության ժամանակ Կրթելիայում հիմնվում էին նորու դատարաններ: Ամենաբարձր ինստանցիան այդ դատարանների դա արքունական առյանն էր: Արքունական առյանը կից եր արքունիքին, այդտեղ նախագահում եր ինքը՝ նազա վորը, իսկ յեթե վորեւ առիթով թագավորը բացակայումէր, ապա նախագահում եր ամագ պարոններից մեկը: Արքունական առյանում քննվում եին պարոններին վերաբերող լի ծերը, քրեական գործերը, ծանր հանցանքները և այնպիսի հարցեր, փորոնք կապված եին պետության շահերի հետ:

Արքունական առյանից հետո դպիս եր Ասի արքեպիսկոպոսական առյանը: Այս դատարանում քննվում եին մասր գողություններին վերաբերող հարցերը, ազգակցականների մեջ ծագած լի ծերը, հայ և ուստրերկրյա բնակիչների մեջ ծագած տարածայնություններն ու վեճերը, ինչպէս և հոգեվորականության վերաբերող հարցերը: Այս առյանն արդեն յերկրորդ աստիճանն եր: Ասի արքունական առյանից հետո շրջաններում, գավառներում, կամ քեողազական կալվածքներում գոյություն ունեցող պարոնների, այսինքն քեողական դատարանների դատարաններ, վորտեղ ինքը ծեղովալը քննում եր իրեն յենթական բնակչության միջև ծագած վեճերը: Այս դատարանում հատկապես քննվում եյին գյուղակիրքածառ վերաբերող հարցերը: Բայի այս դատարաններից Կրթելիայում յեղած զանազան հյուպատոսություններ կամ պետությունների ներկայացուցիչներ, կամ ինչպէս այդ ժամանակ առաջ եյին պայմերը ունեցող իրենց դատարանները: Որինակ Վենտուրի ներկայացուցիչը եյատում ուներ իր դատարանը: Ծենովայինները՝ իրենց դատարանը: Այդ դատարանները քննում եին վնենտիկան և Ծենովյան առեւորականների վերաբերով հարցերը: Դատարանների այս շանչող

ել պերջանում եր Ավոն Հրդի մշտակած բարեւորոգումները
յերկրի նուրաւում:

Խնչպես ցոյց են տալիս փառատերը, այդ որեւէների ու
կարգերը, վոր մոցվում են Ավոն Հ-րդի կողմից: Անձանտու
նությամբ վերցվել են Արքայում և Թաղեանում բազան
կիրների արշավանքի մասնաւ Կազմակերպութ լատին-
կան իշխանություններում յեղած որեւէներից ու կարգերից:
Սույնիկ Արքիկայում գործող որեւագրիքը իր մեծագույն
մասով վերցվել է Անտիոքի լատինական իշխանության սահ-
մաններում գործող որեւէներից ու Կանոններից: Երբ կա-
րի 60-ական թվականներին Իոնիքիցան տան անդամնե-
րից տեղը՝ Ասքատ Գունդստաբլը, այսինքն Հեթուս թա-
գավորի տեղայրը կազմել եր Արքիկայի որեւագրիքը:
Խնչպես ինքը Ասքատն ե խոստովանում: այդ գիրքը կազմե-
լիս բազական խոշոր շափով ոգտագործել է Անտիոքի իշ-
խանության մեջ գործող որեւէները: Ինչորէ այդ դատաստա-
նագրիքում տեղ են գրավել նաև Արքիքար Գոշի որեւագրիքը
վորոշ հատվածներ: բայց Բնորոշն այն ե. վոր դրա համար
հիմնականում հիօք ե ծառայել Անտիոքի իշխանության
ներուում յեղած որեւնքները: Սույնիկ մի
շաբթ անդրսներ վերցվել են բաշակիրներից և յուրու-
պականացվել են: որինակ "Գունդստաբլ" դա նշանակում է
ամսուացեան: այսաւ Դեպքում իր բազանքակությանը ուղա-
րացեան: բանակի ընդհանուր հրանաւատար: "Կանցեր" քառ-
սիսկան տերսին ե. նշանակում է առենագույր, այսինքն

պետական քարտուղար : «Պարոն», վորը նշանակուս և իշխան .
Ֆեռդալ : «Մարկիզ» և այլն :

Ա Յեմուրապական աղջեցությունը հատկացեն իտալական
Քաղաքների՝ Վենետիկի և Ճենովայի աղջեցությունը Կիլիկիայի
վրա եղ ավելի խորանում և առաջած առևտրական հարա-
բերությունների լայնացման հետ : Ընդուն Հռոմը իր պետա-
կան վարչական և սույնալական քարենորդությունների հետ
միասին, խոշոր ուշագրություն ե դարձնում յերկրի տնտեսա-
կան կյանքին - առևտրին, գյուղատնտեսությանը, արհեստա-
գործությանը և այլն : Ենետուրը զարգացնելու համար, իտա-
լական քաղաքների հետ տնտեսական, առևտրական լայն
հարաբերություններ ունենալու համար, իտալական այդ
Քաղաքների առևտրականներին Կիլիկիայում տրվում են բա-
վականին մեծ արտոնություններ : Բայց վենետիկյաններին,
թե ճենովայիններին Կիլիկիայի քաղաքներում հանձնում են
հատուկ թաղեր, հատուկ քաղաքամասեր : Նրանց տալիս
են բոլոր հնարավորությունները : 1201թվին լեզու Զ-րը
վենետիկի առևտրականներին տալիս եր մի արտոնագրը :
Այդ արտոնագրում (պայմանագրում) տեղ են գտնել Վենե-
տիկի, առևտրականների համար բավական նպաստավոր
կետեր : Թվարկենք այդ արտոնագրում յեղած մի քանի
կարևոր կտորներ : Այսպես որինակ, առաջի կետում առ-
կած ե վենետիկյանները ազատ կերպով կարող են ^{բարե}
վենետիկի բոլոր վայրերը իրենց ունեցածքով :
Նկատի պետք ե ունենալ, վոր բոլորին այդպիսի յերթետ-
կություն թույլ չեր տրվում վոչ միայն Կիլիկիայում, այլև
մյուս յերկրներում :

Յերկրորդ անդրծովյան բնակիչները միայն պահնակ
դուներով անցնելիս մաքս պետք ե վճարեն բոլոր քրի-

տոնյաներին հավասարապես. լնդվորում վենետիկյաների և ճենովյաների առևտրականների նկատմամբ վորպէ մաքս վերցնում եղին 100-ից մեկը, ամենավատթարագու, ո դեպքում 100-ից 2-ը: Այսինչ սովորաբար մաքս եղին չունում 100-ից 4-ը:

Յերրորդը՝ վենետիկյաների թե անձը և թե գոյքը վոշ մի վնասի տակ չեյին գոյում: Բայն այն եւ, վոր Եփ-լիկիայում կար հատուկ որենք, յերթ ոտարերկրյա առևտրականները, վորոնք զալիս եյին Կիլիկիա, յեթե զանական խարդախություններ եյին անում, նրանց ինչքը գրավում եյին: Յեթե մեռնում եյին, ապա ինչքը մնում եր Կիլիկիայում, և ա հա այստեղ վենետիկյաները ազատվում են այդ վնասներից:

Չորրորդ, յեթե վենետիկյաներից մեկին յերթեվեցած մամանակ վնաս պատահի, այդ վնասը Կ'որի Կիլիկիայի պետությունը: Այս կետում Կիլիկիայի հայկա ան պետությունը պարզապես վերցնում է նրանց և սնձնական և զույգի ապա հովագրությունը:

Հինգերրորդ՝ լախտանված վենետիկյուն կոտա ը պահապանվում ե: Յեթե գրավոր կոտակ չունի, նրա ինչ չը արքում ե իր մայրաքաղաքայիներից մեկին, իսկ այդ եւ չընելու դեպքում, ինչքը Կնքվում ե և պահվում մին և վենետիկի կարգադրությունը: Կիլիկիայում կար որեն, վոր մեռնող առևտրականի ինչքը բռնագրավվում եր Կիլիկիայի պետության Կողմից

Վեցերրորդ՝ կետում շնորհվում է վենետիկյաներին վոր պես բնակության վայր Մամեստիա Քաղաքը: Տ վում են վենետիկյաներին նաև յեկեղեցներ և պարունակներ:

Հետագայում սոյն դարի վերջին վենետիկյաներին

բոլոր Քաղաքներում առետրի համար տեղ է հաստիացվում: Այս պայմանագրի մի կետում եղ ասված է, վոր յեթէ իրենք վենետիկյի ները առետուր սկսեն վրուն տեղ, կարող են գալ բնակվել այս նղ: Միայն իրենք պետք ե գնեն այդտեղը:

1201 թվին այսպիսի մի արտոնագիր է տրվում նաև ճենու Վանիներին: Միայն մի ժամաբերություն կա վենետիկյիների և ճենու պաշտոնական ժամաների մեջ: Ճենովանիները իրավունք ունենալու իշեկ դատարանը, յեկեղեցին, պանդոկը և նրանց համար տրվում է Արքայի բարձրագույն պատուի վայր: Այս փաստերը վերաբերվում են 13-րդ դարի վերջերին, 14-րդ դարի առաջին կեսին բավական շատ են լրաց: Վենետիկյիների, ճենովանիների և այլ Քաղաքների Քաղաքայիների հաստատումը 15-ինիկայում սովորական յերևույթ ե դառնում: Այսպես վոր Այստում /առետրական Քաղաք և նավա հանդիս/ և մյուս նավա հանգիստներում կազմակերպվում են վենետիկյան և ճենովյան առետրական ընկերություններ, վորով ունենում են նաև իրենց պայմերը /ինամակալների/ և վորով շահերի պաշտպանությունն ասրող ջապեն տրվում ե այդ Ինամակալներին: 1283 թվին Այստում կազմակերպվում է վենետիկյան առետրականների մի ընկերություն: Եյստեղ մտնում եյին գերազանցապես խոշոր առետրական ներ, վորով մտնում եյին նավագնացային ընկերությունների մեջ: Այսպիսի ընկերություն հաստատվում է նաև Արքայում ու Թատեստիայում: Ծագալվում է առետրական ների զանոց Կիրիկայում և դրան զուգընթաց ընդարձակվում են առետրական առետրական հարաբերությունները Կիրիկայի և Յեփրուսի միջև: Ամփչանը իր մի փոքրիկ ուսումնասիրության մեջ "Հայ վենետում" բերում է

բազմաթիվ փաստեր այն մասին, թե տարեկան ինչքան դե-
նետրկյան առևտրականութեր են յերթևեկել Այասով: Պարզ-
վում է, վոր միայն Այասով յերթեվեկողների թիվը բազ-
կան շատ է: Այն ել Կրանք, վորոնք գրանցվել են, իսկ գրանցու-
մը կատարվում եր այն դեպքում, յերբ արտասովոր վորեւ
դեպք եր պատահում առևտրականների մեջ խպայմանագրի կոչ
Քումը և այլն/: Դուրս ե գալիս, վոր մի տարվա մեջ 40-50
առևտրականներ յերթեեկել են Այասով այն ել միայն վենե-
տիկուներ: Այս ինչքան կերպով ճենովացներից, ֆլորենցիայից,
իտալական մյուս քաղաքներից, յեփրոպական քաղաքներից և այլն:

Սուետրական շանօքի լայն ծավալումը Կիլիկիայում խթա-
նել եր միաժամանակ արտադրանքների պատրաստումը և
նրանց վաճառքի հանդուր: Կիլիկիայի հատկապես յերկու նա-
վահանգստով՝ Այասի և Կոռիկոսի վրայով դեպք Յեվրոպա
յեն հանում Եղիսկիայի բացբակ և հաճախ մեծ քառակող:
Այլշանը իր գրքում մի որինակ ե բերում, վոր մի առևտրա-
կանի միջոցով Կիլիկիայի արտահանչել ե 4000 հակ բատ-
րակ բացբակայ գործվածքներ, պահի գործվածքներ, վորը այն
համանակ բազմական հարդի յեր վենետիկում և Յեվրոպայի
այլու քաղաքներում: Արտահանում են նաև աղ և զանազան
այլ հանածոներ, ոքուագործելով Կիլիկիայում յեղած հանքերը:
Այսպես որինակ արտահանել ե յերկաթ, պղինձ, պաղեղ և այլն:
Կիլիկիան արտահանել ե նաև կենդանիներ, ինչպես որինակ
ձի, ջորի, արջար: Բայս այդ բոլորից Կիլիկիայի արտահա-
նչել են կաշվեղեն, զանազան բույսեր՝ դեղերի և համե-
լունքների համար, խաղող, գինի, սորեն, անտառ ափայտ և այլն:

Ինչպես սույց են տալիս իրերի տեսակներն ու արտա-
հանման շափը, Կիլիկիան բազմական ակտով Կերպով մա-

ակցել է Միջակդային առևտրին հենց իր արտադրանքով.
 Իս զույգ ետափիս, վոր այնտեղ բավականին զարգացած է
 յեղել պյուղատնտեսությունը, անասնապահությունը, վոր Կի-
 լիկիակիները ծեռնարկել են հանքերի շահագործմանը, վոր
 այնտեղ զարգացել են ար հենտերը, հատկապես մանածագոր-
 ծությունը: Բայց տեղական իրերից Կիլիկիայի նախահան-
 դիստներով դեպի Յեվրոպա Եյին արտահանվում Բազմա-
 թիվ այլ ապրանքներ, վորոնց մեծ մասը կազմում եյին թափ-
 արժեք իրեր: Իրեր, վորոնք բերվում եյին Չինաստանից,
 Դնդկաստանից, Պարսկաստանից, Միջին Ասիայից: Բայց այն
 առևտրականները, վորոնք այդպիսի հեռավոր յերթեւու-
 թյուններ եյին կատարում, նրանց մեծ մասը հենց իրենք
 Յեվրոպայից - Կիլիկիայի վրայով արտահանում եյին դեպի
 արեւելք հետեւյալ իրերը - նագուստեղենի կտորներ, ապա-
 հեղեն, վենք:

Առևտրական հարաբերությունները հատկապես 13-րդ դա-
 րի և 14-րդ դարի ընթացքում ել ավելի յեն խորանում Կիլիկիայու-
 մ ավելի լայն մասշտաբով ծն ճագալվում տերկում Այդ տեղի յու-
 ունենում այն աստիճան՝ վոր առևտրական վրլորտումն ե ըսդգրու-
 յում նաև Կիլիկիայի ֆեոդալական դասակարգի վորոշ մասը
 Ասիան, վոր Յեղադիները նույնպես սկսում են զբաղել առևտրու-
 մ Առևտրական հարաբերությունները ձագալելով յերկրի ներսում.
 իր ազդեցությունն ե թողնում նաև կենցաղի, կուլտուրայի, տո-
 պարական ու քաղաքական հարաբերությունների վրա: Առևտրա-
 կան հարաբերությունների ծագումուն նպաստել է առևտրական
 բուրժուակայի ձեւագործումը, իսկ այդ բորժուական Կիլիկիություն
 սկսում եր հանգեն գալ, վորպես տնտեսական և քաղաքական կա-
 րևոր ուժ: Աս սկսում յերկրում տնտեսական և քաղաքական
 կյանքում վորոշ դեր խաղալ: Առևտրական բորժուակայի ձեւա-

վորումը և պատ զարգացումը իր կնքքն և դնումը նաև յերկրի կուլտուրայի, համայնքային իդեոլոգիայի վրա, վորը սրբահայութել և 13-14-րդ դարերի հայկական գեղարվեստական գրականության մեջ բավականին ուժու կերպով:

4. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՆՑԲԵՐԸ ԿԻՄԿԻԱՅՈՒՄ 13-14-րդ ԴԱՐԵՐՈՒՄ ՅԵՎ ԿԻԵԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԻԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՆՄԸ

13-րդ դարը Կիլիկիայի հայկական թագավորության պատմության մեջ բնորոշ է վորպես այդ թագավորության ձեփա վորուման հիգորացման ըրջանը:

Լեզո՞ն 2-րդը վորոշ բարեկարգություններ մոցնելով իր պետության մեջ, նպաստելով յերկրի տնտեսական, կուլտուրական կանչք զարգացմանը, ամրապնում է իր իշխանությունը և դառնուց է իր ըրջապատի քաղաքական ուժերի մեջ կենտրոնական դեմքերից մեկը: Կիլիկիայի հայկական այդ թագավորությանը 13-րդ դարի առաջին կեսին իսկապես խոշոր պետություններից մեկն եր ֆոքր Խոխայի և Միջագետքի Իշխանությունների մեջ: Հենց իր այդ կապությունը իրավունք է տալիս Կիլիկիայի թագավորությանը միջամտելը Միրիայի լատրնական իշխանությունների և ամրապնությունների ներքին գործերին:

13-րդ դարի սկզբին Անտիոքի իշխանն եր Պայմոնար: Առ մեռնում է և մեռնելու պահին խնդրում է իր հորը, վորպեսի իր մահից հետո իշխանությունը տա իր վորդի Ռուբենին: Այդպես ել լինում է: Իր մահից հետո Անտիոքի իշխանությունը տրվում է նրա վորդի Ռուբենին, բայց շուտով Ռուբենի յեղայր Բոհեմոնտ Միականին դաշտադրում է և խում Ռուբենի ձեռքից գահը: Այդ գործին անտարբեր մոտենալ շեր կարող լեզո՞ն Զ-րդ թագավորը: Բայց քաղաքական շա-

հերից այստեղ կար նաև ազգակցական խաչ : Ինուբենը լեզուի
 յեղբոր աղջիկ Զաքերի տղան եր : Ավեմս այստեղ Լեզունը շա-
 հագրգուված եր վորպեսպի Ռուբենը լինի Անտիռքի իշխանը :
 Նախ վոր Ռուբենը իր սանն եր, իր ազգակիցը, ապա և Քա-
 ղաքականապես ավելի վստահելի յեր իր համար և Հ-րդ լեզու
 նը արու վորդի շուներ և մտադիր եր իր մահից հետո զա-
 հը հանձնել Ռուբենին, վորին վորդեցրել եր : Այս հանգա-
 մանքը ստիպում է վորպեսպի Լեզունը միջամտի այդ գործին
 և ահա 1203 թին հարձակվում է Անտիռքի վրա, դուրս
 բշում Բոհեմոնտ Միականքին և նորից իշխանության գլուխ
 Ե բայթօրացնում Ռուբենին : Ռուբենին հաստատելով գահի
 վրա, հետ ե վերադառնում և սբազվում է իր յերկրի Անդքին
 գործերով : Այդ ժամանակ Բոհեմոնտը Տրիպոլի կոմսի հետ
 միասին նորից դուրս է բշում Ռուբենին Անտիռքի և վեր-
 նում է Անտիռքը և Ադրիկայի վրա յէ հրահրում ատրայու-
 թյուններին : Այս անգամ լեզունը փորձում է վճռական տի-
 զուների դիմուլ : Նա նախքան ուազմական գործողություն
 ներն սկսելը հատուկ գրություն է ուզարկում պապին,
 վորպեսպի պապը այդ հարցը լուծի : Խնկենդու Յ-րդ պա-
 պը հանձնարարում է իր ներկայացուցիչներին մենքին լուծու-
 այդ հարցը, բայց Խնկենդուուի ներկայացուցիչը հարցը լո-
 ծում է հոգում Բոհեմոնտին և հենց իրեն այդ Քայլով
 վերին աստիճանի զայրացնում է Լեզուն Հ-րդին : Լեզուն Հ-րդը
 իր վորդով հարձակվում է Անտիռքի վրա, վերցնում է Անտի-
 քը և հանձնում Ռուբենին 1204 թին : Այդպիսով Ել նա
 լուծում է Անտիռքի հարցը հոգուտ իրեն : Այնուհետև մի քա-
 նի հաջող Ծակատամարտեր է մղում նաև Հալերի սովոր
 նի դեմ 1212 թին և Խելուքայի սութանի դեմ 1217 թին :
 Խելուքայի սութանը 1217 թին մտնում է Ադրիկա պաշարում և

Կապան քերոը և ավերածոքյան Ե մատնուց յերեխո: Այդ Հա-
մասնակ Իկոնիայի սուլթանի գետ Ե զուրս զայրս Կոնստանտին
ավագ պարոնը և Աղասի պայծը: Իսկ ինքը լեզուու բանահի Մ
մասի գլուխն անպատճ հարծակվում Ե սուլթանի յերեխի վրա:
Այդպիսով սուլթանին զգում Ե նեղ վրեակի մեջ և սորպու
Ե, վորպասպի սուլթանը հաշտություն խնդրի: Սուլթանը սորպ-
պած Ե լիսուց հետ Քաղաքի և Կարեն ժամանակից հետո հաջու-
թյուն Ե Կաթոլիկ Կրանչ մեջ: Դրանից հետո բավական յեր-
կար ծամառակ այլև Իկոնիայի սուլթանը չի համարծակվում եղ-
ձակվել Կիլիկիայի վրա:

13-րդ դարի առաջին քառորդի վերջերին Կիլիկիայի Բա-
մար սուլթանում Ե բազականին աննպաստ քաջարական մթնո-
ւորտ: 1219 թվին մեռնում Ե Լեյն Հ-րդը: Լեյն Հ-րդը իր գո-
հը կոտակում Ե իր անարքանու գուսար Զարեին, հրաժարվէ-
լով իր գահը Ապամոնօթ տալուց: Յեզ նույնիկ վերջին տարբե-
նա հրաժարվում Ե Ռուբեն Պայտնուրի պաշտպանելու Մուռա
Իշխանությունների: Լեյնը հրաժարվել Ե Ռուբենին իր գոհի
ժառանգ Տանեաշելուց, հայուսարելով, վոր Նա մի Քաղաք չկա-
րողացավ պաշտպանել, առաջ ինչպես կարող Ե Մի ամրոցը
սեռություն պաշտպանել: Բայց ինարդէ, Ռուբենը չի հրա-
ժարվում Կիլիկիայի գահին տիրանալու լուայությունը:
Նա մոռնում Ե Կիլիկիա, գրավում Ե Տարունը և տիրանում
Ե զահին: Կիլիկիայի թողարկանությունը չի հանդուրժում
այդ բանը: Կոնստանտին ավագ պարոնը իր շուրջը Ե հասնիւ-
ում Ռուբենը գետ տրամադրված թեղալական ուղղութեան
և ձերքափակում Ե Ռուբենին: Այն ժամանակ Կիլիկիայում գո-
րուց վում ծ զահը հանձնել Զարեին, ատուսնացնելով նրան
Բոհեմուն Միակունը վորդ Փիլիպոսի հետ: Այդ բանը բա-
տարվում է պայմանով, վոր Փիլիպոսը յենթարկի Կիլիկիայում

յեղած սովորություններին ու որենքներին, սակայն Փիլիպ-
պոսը բոլորովին այլ Քաղաքականություն եւ վարում:
Իշխանության գլուխին անցնելով, նա կատակ կամաց քա-
ղաքական ասպարհից սկսում է հեռացնել հայ ֆեոդալ-
ներին և նրանց փոխարեն առաջ քաշել լատին իշխաննե-
րին: Դրանով ուզում եր իր հենարանը Կիրկիայում ուժե-
ղացնել, բայց այդ բանը նրան չի հաջողվում: Նրա դեմ
սկսում են տրտնջաջ, թշնամական վերաբերմունք չույց
տալ և մի գեղեցիկ որ, յերբ Փիլիպոսը Զարեի հետ միա-
սին ուզում եր դուրս գալ Կիրկիայի, ճանապարհին նրան
բռնում են ու բանտարկում: Հնոացնելով Փիլիպոսին դահիկ,
այն Կրկին Զարեին ե տրվում: Այս անգամ Զարեի հա-
մար փեսացու յեն ընտրում Կոնստանդին ավագ պարուն
վորոդի Հեթումին: Այդ արվում է Քաղաքական նպատակներով,
Վորացեսկի իշխանությունը շանցնի Լատինական տարրերի ծեռ-
քը և 1226 թվին հանդիսավոր կերպով տեղի յե ունենում
Հեթումի թագադրումը:

Հեթումը գահ բարձրանալով թագավորությունը Ռու-
բենյանց տանից անցնում է Պապերոնի Հեթումյանց: Հեթուա-
թինը, վորոն իշխել ե բավականին յերկար, մոտ 44 տարի,
այն է՝ 1226-1270 թիվը: Իշխանության գլուխ քարձրանա-
լիս հենց առաջին տարիներին իր դիրքերը ամրացնելու
համար պետական կարեվոր պաշտոնները հանձնում ե իր ազ-
գականներին: Այսպես որինակ՝ Նրա հայր Կոնստանդինը դա-
նում է պետության ինամակալ կամ, ինչպես մեր աշբյուր-
ներ: Են ասում, թագավորա հայր, վորի ձեռքն ե ըսկնում
յերկու ղեկավարության բոլոր թելերը: Իր ավագ յեղբայր
Միքայելը տրվում է ապարագետություն, կամ ինչպես այն
ժամանակ ասում եյին գունդստաբի պաշտոնը: Հեթումի վորոդի

Ենվունին տրվում է թագավոր պաշտոնները: Պետական պաշտոնները վորոնք չառ ենի ու առ մամական: տրվում են նաև այլ նախարարների, թաղ պետական զբանակոր պաշտոնները, ինչպես ասպարեզ կենտրոնացվում են Հեթանոցին տան ձեռքու:

Հերուս 1-ինը փորձում է կրկին վերականգնել Կիլիկի-այի թագավորության դիրքը և ուժը գործ Աստվածում և Մրցա-գետքում, վորովհետեւ վորոց չափով ինքանցի եր Կիլիկիայի թագավորության դիրքը: Այս անգամ Կիլիկիայի թագավորությունը Քաղաքականացնելու գունդում եր, եւ ավելի անպատճ պայմաններում: Բանն այն ե, վոր Պաղեստինը և Մրրիայը տիրական իշխանությունները բոլորովին նվաճել են ամերայությունների կողմից, Կամ հարկատու են դարձել նրանց: Իսկ այս հանգամանքը, Վարքան ել Կիլիկիան բարխությունը ունենար լատինական իշխանությունների հետ, աննպաստ դրություն ե ստեղծուած Կիլիկիայի համար, վորովհետեւ նրանք միացյալ մի հակառ ենին կազմով ամրապնդությունների դեմ: Կիլիկիայի հայեական թագավորությունը կրկում է այդ դաշնակցությունից: Յեմրոպական պետություններից ոգնություն սպասել շեր Կարենի, վորովհետեւ նրանք բազական հեռու ենին, իսկ Ամբեթիայի այդ աննպաստ վիճակը տարրացությունները սկսում են որոշողործել: Կիլիկիայի նկատմամբ հայքական կողական դիրք սկսուած բռնկ հասկացնելու մեջութեանը ու մասնաւությունը, վորք արդեն համար համար առաջաւուած է եր դեպք Պաղծնութիւն ու Մրրիա և տուենու ել Կիլիկիային:

Ահա հենց այս մատանակաշրջանուած է, վոր արեւելքում հանդես է դափնի Քաղաքական մի նոր ուժ, վորին ձեռք է ստիճում Ամբեթիայի հայեական թագավորությունը: Դրանք մոնղովներն են: Մոնղոլական զորագիր Բաշուած արդեն 1242 թիւն մի ու մեղ արշակունք եր կազմակերպել:

դեպի իկոնիայի սուլթանությունը և Իկոնիայի սուլթանության
ծանր հարված եր հասցրել : Հեթումը զգալով իր տաղնապայշի պր-
նակը պատվիրակ ե ուղարկում Բաղուրի մոտ դաշն Կնքնու հա-
յար :

Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը կրպաշտականության
հույսը այս անքամ կապում ե թաթարների հետ : Հեթումը 1243
թվին արդեն բանակությունների մեջ ե մտնում հաշոյք հետ և
կնքում ե մի պայմանագիր, ըստ վորի Կիլիկիան և մոնղոլները
համարվում են դաշնակից պետություններ և պարտավոր ենին
սիստեմատիկաբար պայթար մզել արաբական և սէլջուկյան
ամիրայությունների դեմ Միջագետքում և օքոքը Ասրայում :
Այդ մի նախապատրաստական աշխատանք եր ավելի հիմնա-
կան դաշինք կնքելու համար : Հեթումը 1248թվին իր յեղ-
բոր՝ Սաբատ Գունդոստաբին ուղարկում ե Մոնղոլիա մոնղո-
լական մեծ Մանգու ղանին տեսակներու : Միրատի յերթե-
կության նպատակն եր ծանոթանալ մոնղոլական մեծ ղանի
մուադրության հետ և իրավունք վերցնել Հեթումի համար,
վորպեսի նաև այսելի Մանգու ղանին : Միրատի այդ յեր-
թեկությունը տեղում ե մոտ յերկու տարի : Առ վերա-
դառնում ե 1250թվին : Հետո Հեթումը ինքն ե պատրաստված
Մանգու ղանի մոտ գնալու և նրա հետ դաշինք կնքելու : Հեթու-
մի այսելության ժամանակի վերաբերյալ բավական հակասա-
կան տեղեկություններ կան : Պատմիչներից մեկը՝ Վարդան պա-
տիշը, Հեթումի այսելության սիրպը դնում ե 1254թիվը և վե-
րմարձը 1255թիվը : Գանձագեցին մեկնեան ժամանակը չի տա-
մա, ընդգծում ե միայն, վոր Հեթումը վերադարձել է Կիլիկիա
1255թվին : Մի այլ պատմիչ՝ Շովինաննես Դարդելին իր պատմո-
թյան մեջ այսելության սիրպը դնում ե 1253թիվը : Պատմիչների
տված տեղեկությունից մի բան պարզ ե այն, վոր Հեթումի

վերաբարձր Կատարվել է 1255թին: Այդ նշանակուած է, վոր նրա մեկնումը դեպի Մոնղոլիա Մանգու զամբ հետ դաշինք կ'նքելու համար, պետք է տեղի ունեցած լինի վրա ուշ 1252 թին: Դեքումը Մանգու զամբ մուտ է գնում դաշինք կ'նքելու առաջարկությամբ: Հերմորուս թիմք՝ Դեքումը առաջարկում է, թիմք Խնդրեների շուրջ պետք է դաշինք կ'նքվի: Այդ մասին մեջ ամենի ընդարձակ տեղեկություններ են տարրու յերկու պատմիչներ: Կիրակոս Գանձակեցին և Դեքում պատմիչը: Դեքում պատմիչը ավելի մանրամասն է նկարագրել այդ դաշինքը:

» Իսկ Բագաւան հայու յետ աւորս ինչ առաջնակալ վասն դաշինք խաղաղութիւն և այլու իրաց՝ պրոց ցանեաց. և ի հաճել ինքնականին, առաջ եռ նմա արթայն հայու պինդիրս իր: Առք առու եաւ պինքնական, զի հանդերձ ազգու իրու դարձնի ի հաւասու պատուի, և ընկալի զմերտութիւն: Երկրորդ զի խաղաղութիւն և բարեկամութիւն մշտնջեաւոր հաստատեացի ի մէջ նոյս: Երրորդ զի յօմենայն երկրին թաթարաց Կարիսն շինէլ եկեղեցին քրիստոնէից: և հայք ազատ լինիրն յատենայն կապալաց և յայլու ձանրութեաց: Չորրորդ զի զուրբ երկրին և զուրբ գերեզմանն առսէ ի ծեռաց թուրքաց, և տասէ քրիստոնէից: Քինդերրորդ զի բարձնէ ի բազու դա զիրալիքայն, որ էր գլուխ դէմի: Վեցերրորդ զի ամենայն թաթարի յօմենակածութիւն իր հասցեն ի խնդրել իրում: Եօթրորդ զի ամենայն գաւառք աշխարհին հայու, յորս տիրեալ էին քուրք, յիշին դարձուացին:

Յայնմաստ ինքնակայն թաթարաց խոր հուրդ արարեալ ընդ իշխանս և ըսդ մօճամննես իր ետ պատաժանի արթաքն հայու: Զաղանս քի յանձն առնուած զիս տաս մերտել. Ընկալու զդիքուունական հաւատու, և ինամ կալսս, զի ընկալի ամենայն հպատակի իւ: Բայց առանց ամենայն բոնութեան զատ երդորդին՝ խաղաղութիւն

լիս ի մէջ մէք և ձեր մշտնցեաւոր՝ վնասողական և պաշտպանողական։ Սոյնակա կամբաք, ոյ ամենայն եկեղեցիք քրիստոնէին՝ եկեղեցականք և աշխարհականք վայելեցան իշորեն ապատութեան, և ոչ ոք իշխեց և նեղել պիսաւ։ Զայոր երկրին՝ ծրէ կարասուք՝ անձամբ յարդենցոք. այլ քանի միք յուզ թու ուժը վարեալ, եղբայր մէք Հայուն առնեց զայց, և վերկիրն սուրբ դաքուուսի ի քրիստոնեայ։ Զեսայիքայն բառնալի Բաղդադայ յանձնեցուք Պայտոնի Կօրազինի թաթարաց և իրաց բնակելոց ի թագարարութեան երկրին քորքաց և շուրջ զնովան։ Բայ թարք կատենայն ձեռնուութեան արասցեն հայոց, և զաշխարհու որ սեփական են հայր, կամիսք պի անյապաշ տային նոցա անդրէն, և ևս հրամայեսք, ոյ ամենայնին ամրուք և երկրին զորս առաք, տային արքային հայոց ի պաշտպանութիւն հայաստան աշխարհի առանձին շնորհի։ (է 43)

Բնագետ տեսնում ենք Հեթուուի առաջադրած պայմանները բազմազան են և բազմաբովանդահ, բայց թաթարական ինքնակալ Մանգու զանը Հեթուուի առաջադրած պայմանները համարյա շատ քիչ փոփոխությամբ ե ընդունվում։

Վորն եւ Եյականը այդ պայմանագրում։ Եյականը պայմանագրում այն է, վոր թաթարական պետությունը պաշտպանի Արևիկիայի հայկական թագավորությանը յեղիպոտական մաս լուսների և թէկոնքայի սուլթանության հարթակումներից։ Եյականը այս դաշնագրության մեջ այդ է։ Մյուս բոլոր հարցերը պորտ-ֆում են այս հիմնական նարդի շորջը, բայց նրանց մեջ ել կան շատ կարելու խնդիրներ, փորձու համեմ շահագրգուսած և յեղել վոլ միայն Հեթուու, այլ և որից պետություններն ու իշխանությունները։ Վորոնցով շահագրգուսած են յեղել նաև յեվրոպական առանձին պետություններ։ Հենց առաջին հարցում այն, վոր Մանղուքայի մանը պետք եւ ըստունի քրիստոնեությունը, միայն հանդես չի գրիս Հեթուու շահագրգուսածությունը։ Այստեղ Հեթուու

- 99 -

արտահայտել եւ նաև յեվրոպական պետությունների և հաստիաց պապականության շահնկությունը Վոր այդ խնդրուածեթումը վորոշ հրահանգավորուս ունեցել եւ պապականության կողմից, դրանում կասկած չկա:

Մյուս կարեռ հարցը այդ պայմանագրում՝ վերաբժրվում է Հայաստանին: Հեթումը թեև հայկական թագավոր Երևակայն նա վարչական և քաղաքական վորեւեալ առնշություն շուներ բուն Հայաստանի հետ: Հեթումը Հայաստանի համար միջնորդություն եւ անում: Այն, վոր թաթարները Հայաստանում դադարեցնեն այն սուկալի հայածանքները, վարով տեղի ենին ունենում յերկրուտ և թեթևացնեն հարկապահանցությունը: Ընդվորում այդ առաջարկի մեջ հիմնական տեղը բունում եւ այն, վորպեսի հայոց յեկեղեցիները և յեկեղեցականները ապատվեն հարկապահանցությունից:

Պայմանագրի Յ-րդ խումբը, ինչպես տեսնում ենք կապած եւ խաչակիրների շահնկության հետ: Այն է՝ Յերուազեմը, Միջագետքը, Միրիան և Պաղեստինը հետ գրավել արաբական և Թուրքական սուլթանությունների: Այդ խումբը, վորպեսի թաթարներն ոգնեն խաչակիրներին ընդդեմ ամրայությունների և սուլթանությունների: Այդ կետը նույնացնում է այդ, վորով հետեւ նրա համար դա ձեռնոտ իր և նա այդ հեռավոր յերկրուտ կունենար իր դաշնակիցը:

Ինչն եր ստիպում Հեթումին, վոր նա կատարեր այդ հեռավոր ծանապարհորդությունը և մոնղոլական խանի հետ այսպիսի դաշնագիր կնքեր: Հեթումին ստիպում եյին սիքանի հանգամանքներ:

Առաջինն այն, վոր յեղիպտական մամլուկները վեղուիր ափերից դուրս գալով տիրել են ասթող Միջագետքին

և հասել եյին մինչև Պարսիկ ծոցը, նվաճել եյին Պաշտօնաթիւը, Աստրիքը, Արիքան, Միջազգետքի մի մասը և արդեն վուտք եյին դրել Կիլիկիայի հողի վրա: Մասլուկների այդ հայրապումը և ուժեղապումը սկսունալիք եր Կիլիկիայի թագավորության համար: Բայսի դրանիկ հիկոնիայի սուլթանությունը, թեև վորոշ հարգած ստացել եր, բայց այնուամենայնիվ դարձյալ ծգտում եր վերականգնել իր իշխանությունը և սպառնում եր Կիլիկիային: Այս հանգամանքը ստիպում եր Կիլիկիայի հայկական թագավորությանը իր համար դաշնակից գտնել այդ ուժերի դեմ: Մի ժամանակ այդ ուժերի դեմ իրեն վորապես դաշնակից եյն հանդես գափս խաչակիրների Ճեռքով ստեղծված լատինական հՀանությունները Արիքայում: Այժմ այդ իշխանությունները չկային: Մրանք նվաճել եյին հենց նոցն մամուկների կողմից: Ճեռք կառկատել դեսի արև մուտք ոգնություն խնդրելու, վորեկ հմաստ շուներ թեև այդպիսի փորձեր արվել եյին Կիլիկիայի թագավորության կողմից, բայց մըս անհետեվանք եյին մնացել: Ճետեվապես Վիլիկիայի համար մնում եր մի յելք: Այդ դաշնակցությունը փնտուել արեվելքում հանձին Մոնղոլական պետություն: Իսկ մոնղոլական պետությունն այդ ժամանակ արդեն աշխարհի ամենահզոր պետությունն եր և նրանց ոգնությունը Կիլիկիայի հայկական թագավորությանը ավելի ռեալ եր, մանավանդ, վոր մոնղուներն ել շահագրգուված եյին ամիրայությունները, և ուշագություններին վերջ տալու հարցով:

Այդ հանգամանքը ստիպում եր Ճեթումին դաշինք կնքելու մոնղուների հետ, վորոնք բավական յերկար ժամանակ ոգնեցին Կիլիկիայի հայկական թագավորությանը պնդ դեմ յերիշտական մամուկների հարձակումների:

Ճեթումի բացակայության ժամանակ Վիլիկիայի վրա սկսել եյին հարձակվել հարեւան իշխանությունները: Վիլիկիայում ասպատակությունները եր սկսել Ազեր-

որին սուլթանը և Կիլիկիայի միքանի ամուր քօրդեր նվաճեց եր՝
Կիլիկիայի և մոնղոլական պետության դաշնիքն առաջին հերթին արտա-
հայովեց Կիլիկիան սուլթանությունները հարձակումներից պաշտպա-
նելու խնդրում։ Հեթումի վերադարձին, նրան ուղեկցում եր Մոն-
ղոլական մեծ զորավար Չուլառուն, զորե իր բանակով մտնում
է Ասորիք, իսկ Հեթումը իր զորքերով հարձակում է Ասկեղդիքի
վրա Ասիայում ե Ասկեղդիքին հետ քաշել Կիլիկիայի և նրանից
գրավում ե մի քանի քաղաքներ, ինչպես որինակ Մարտաց քա-
ղաքը, Մունգասը և մի շարք այլ քաղաքներ ու բերդեր։ Այս
հաջող գործողությունից հետո նախապատրաստվում ե դաշնա-
կիւների կողմից մի նոր հարձակում մեմբռուների վրա Յեթուսա-
դեմը գրավելու նպատակով։ Չուլառուն նախ գրավում ե Հայե-
թը բայց առաջարկում է Հեթումին իր զորքով իրեն մոտ գտ ար-
շավանքը սկսելու համար, բայց մի անակնեալ դեպք կասե-
նում ե այդ արշավանքը։

Մեռնում ե Մանգու զանը և Հայառուն հրամարվում
ե արշավանքը սկսելուց։ Նա իր Արազա վորդու գլխավորությամբ ~~քայլ~~
բական մի փոքրիկ բանակ է թուղում Միջագետքում և ինքը վերադար-
ձում է 1259թին։ Չուլառուի և Հեթումի նվաճած յերկրները բաժա-
վում են Կիլիկիայի և Մոնղոլիայի միջև։ Կիլիկիան մի քանի ամրո-
ւյուններ ե վերցնում իր յերկրու ամրացնելու նպատակով։ Աս-
կայն Չուլառուի վերադարձը խրախուսում է յեթրատական սով-
թանությանը և մեմբռուները ~~Ֆնուխտարի~~ գլխավորությամբ մի
բանակով մտնում են Ասորիք, պարտության են մատնում Բա-
թար զորքերի և գրավում են Էնորիաքը։ ԽՍելով այդ քաղա-
քը խաչակրներից նախապատրաստվում են հարձակման Կիլ-
իկիայի վրա։ Ասիան անհջապես Կիլիկիա մտնելը նա մի
դեսպանի միջոցով Կիլիկիայի հայկական թագավորությունից
պահանջում է։

1. Ժեղնել «մեմլուկների ազատ անցումը և չփակել Ասորիքի գլուխը իր վորքի առաջ»:

2. Չարգելել հայի արտահանումը Կիլիկիայից:

3. Իրեն հարկ տալ:

Կիլիկիայի պետությունը մերժում է այդ առաջարկը, թեև դրությունն այնպես եր, վեր Հեթումը կ'յանկանար բանակության մեջ մրտնել Ծնդիւտարի հետ, բայց նա այդ շարեց, վորովհետև այդ բայլը կարող եր կասկած հարուցել մոնղոլների մեջ: Մերժելով թշնամու առաջարկած պահանջը, Կիլիկիան ստիպված եր դիմադրել և Կիլիկիայի բանակը թագավորի յերկու վորդիների գլխավորությամբ փակում են ծովափնյա անցքը և լեռների կիրճերը մեմլուկների դեմ: Թագավոր՝ ինքը գնում է թաթարների մոտ ոգնություն խնդրելու: Թեև հայկական վորքերը ուն ջանք են թափում արգելելու յեթիպտական վորքերին յերկիրը մտնելու, բայց նրանց չի հաջողվում այդ: Մեմլուկները պարտության են մատնում հայկական բանակին. Հեթումի վորդիներից մեկին սպանում են, իսկ մյուսին գերի յեն վերցնումու ասպատակում յերկիրը: Թաթարական մի փոքրիկ գեղով ոգնության հասած Հեթումը ի վիճակի չի լինում կռվի բռնվելու մեմլուկների բանակի հետ: Ստիպված է լինում այս անգամ նա հաշտություն խնդրել, պայմանով, վոր մեմլուկներին կ'հանձնի Հալեբը և կազատի թաթարական վորքի ձեռքը գերի ընկած մեմլուկների վորավարին: Այդպես ել լինում է: Առաջանակ դադարեցվում է մեմլուկների հարձակումը Կիլիկիայի վրա: Մեմլուկները ազատ են արձակում գերված թագաժառանգին՝ լեվոնին:

Այս դեպքերից շատ շանչած, մի հինգ վեց տարի հետո գահ է բարձրանում Լեվոն Յ-րդը 1270թվին և սկսում են ներքին յերկպառակությունները: Լեվոն Յ-րդի դեմ գլուխ են բարձրացնում

Քեռդաշները : Ըստ յերեկութիս այդ ապատամբության գրդապատճառներից մեկը յեղել է այն, վոր Լեվոն Յ-րդը գահ բարձրանայիս իր գահակալության առաջին տարվա առթիվ թագեթողնում Քաղաքական բանտարկյալներին, վորն իհարկե ծեռնուուշեր Քեռդաշներ գասակարգի համար : Խորվությունները ճնշվում են, բայց այդ Քեռդաշները այլևս չեն համախմբվում Լեվոն Յ-րի շուրջը : Այս հանդամանքը խիստ կերպով ուժագործվում է մեմլուկների կողմից : Ֆնդիտարը կրկին արշավում է Կիլիկիայի վրա : Լեվոնը, վոր նոր եր թագավորել մենակ և մնում նրա դեմու ու թողնում է յերկիրը անպաշտան և փակվում լեռներում : Թշնամու դեմ զենք չեն բարձրացնուանակ նախարարները : Այդպիսով նրանք պարզապես դավաճանում են յերկրին և յերկիրը մատնում են թշնամու ասպատակություններին : 1274թվին մեմլուկները գրավում են Տարունը և մի շարք ամրություններ : Պաշարում են Սիսր, բայց Սիր բակ շուրջունը հերոսական ջանքերով պաշտպանուած է իր քաղաքը այդ անհավասար կովում : Պաշտպանությունն այնքան ուժը և լինում, վոր մեմլուկները չեն կարողանուած գրավել Սիսր :

Բավական յերկար ժամանակ առանց նախարարների և իշխանների կողմից դիմադրության հանդիպելու, միայն անզեն ժողովորդի դիմադրությանը հանդիպելով, մեմլուկները ասպատակում են յերկիրը և բավական թզով գերիներ վերցնելուց հետո : Ինու են Քաշվում : Մյայն թշնամու յետ Քաշվելուց հետո յետ, վոր ասպարիկում յերեւում են իրենց յարկի տեր անզան վաճ Մարդիկ :

Այդ ասպատակություններից հետո յերկուած բռնկվում է ժանտախատ հիկանգությունը, վորը հնձում է ժողովրդին : Յերկիրը՝ յերկար ժամանակ մնուած անշակ, խոպան, վորի հնուեան քոյ սով է առաջանում և սովն ել մի կողմից է իր հունձն անու:

Այդ բոլորի հնահանքով Կիլիկիան ընկում է ծանր կացության մեջ: Հազիր եր սովոր վերացել, յեր 1276թին մեմլուկները Նորի կողմանում են իրենց արշավանքը, բայց այս անգամ Կիլիկիայի քնակրությունը հասարաւքում է, նիս և թափում դիմադրելու մեջուկներին: Ծողը վորուրդը վոգեվորությամբ սկսում է իր յերկիրը պաշտպանել, այսպիսվելով Կիլիկիայի լուսներին: Կիլիկիայիները փակում են սեւլուկների, նաև Ճորժուտ, Կիրճներում և ջաղատակին նրան: Մեւլուկներին պարտության մատնելուց հետո, խրախուսած այդ հաջողություններով, Կիլիկիայիները 1278 թվին մի հաջող հարված են հասցնում Իկոնիայի սուլթանությանը, վորը նույնպես ոգտագործելով Կիլիկիայի Ներքին դժվարությունները, Կիլիկիայի հյուսիսային կողմից մի քանի ամռություններ և բերդեր եր նվաճել:

Իկոնիայի սուլթանությունը նույնպես պարտված հետեւ նա հանջուտ և անկման շենքին հասած հայկական թագավորությունը Կիլիկիայում նորի վերակազմավորվում է և այս անգամ արդեն մոնղոլական զորքերի հետ հարձակման ե անցնում մեր լուկների և Իկոնիայի վրա:

Այդ ժամանակ արևմտյան Մոնղոլիայի պետության մեջ իշխանության գլուխ եր անցել Եկրազա զանը, վորի հանճնարարությամբ իր վորդի Մանզո Բամուրը թաթարական զորքի գլուխն անցած մտնում է Միջագետք և հրավիրում ե լեզունը իր հետ Մասնակցելու արշավանքին: Իրաշնակի ների բանակը հարձակման ե անցնում մեւլուկների դեմ և համարյա թե հաղթում է, բայց ճակատամարտի ընթացքում թաթարակաւուրանակի այն մասը, վոր ճակատամարտ եր տոնում Մանզո թամուրի գլխավորությամբ յետ է Քաշվում և առիթ ե տայիս, վոր բանակի մուս մասերն ել յետ Քաշվեն ճակատամարտից: Այդպիսով հաջող սկսված ճակատամարտը թաթարների համար

փաստորեն վերջանում է անհաջողությամբ։ Կիլիկիայի կորբերը
այդ անհաջող ճակատամարտից հետո վերադարձնում են յերկիր
1282 թվականին, ճանապարհին կրելով բավականին խոշոր կո-
րուստներ։ Այդ դեպքից հետո Մերձավոր արևելքում իրադրու-
թյունը վորոշ փոփոխության է յենթարկվում։ Առաջինն այն է,
վոր թաթարական պետությունը թեժակոխում է իր թուլացման
ըրջանը, յերկրորդը այն, վոր թաթարների մեջ մահմեդակա-
նությունը բավական լայն չափով տարածվում է և թաթարա-
կան Բնակչության մեծագույն մասը ընդունում է մահմեդա-
կանությունը։ Գրիստոնեական և մահմեդական քարոզիչների մրց-
թյունը մոնղոլների մոտ փաստորեն վերջանում է մահմեդակա-
նության հաղթանակով։

Այդ փոփոխությունների հետևանքով մոնղոլների և Կի-
լիկիայի միջեւ յեղած դաշինքը կորցնում է իր ուժն ու նշանա-
կությունը։ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունն իր կործների
ընթացքում բավական տկարանում, թուլանում է և աւշտիվում
է յեռային աշխարհում։ Նա մեկուսացվում է և հարացրու-
թյունիսից ել սկսում են հարձակել մի կողմից Յեղիպտոսի
սովորանությունը, իսկ մյուս կողմից, Խկոնիայի սովորանությու-
նը։ Կիլիկիայի համար 13-րդ դարի վերջը և 14-րդ դարի սկզբ
Բնորոշ է իր Քաղաքական աննպաստ պայմաններով։

Ստեղծված այսպիսի Բաղաքական սրմալորուր ստիլում է Գրի-
լիկիային նորից յերեսը դարձնելու դեպի արևմտուք։ Կրկն
կիլիկիայիները դիմում են պապին և Ֆրանսիական թագա-
վորին ոգնություն խնդրելու։ Այդպիսի դիմումը Կիլիկի-
այի պետության համար փաստորեն մի հետևանք է ունենում
միայն։ Կիլիկիայի ուժերի ջատումը, Կիլիկիայի թուլացումը։
Ինչու համար, վորով հետեւ այդ հանգամանքը, այսինքն այն,
վոր Կիլիկիան դիմում է պապին ոգնություն խնդրելու, պապ-

կանության կողմից ոդտագործվում է Կիլիկիայում դաշտանաբանական վեճեր և պահանջներ հարուցելու ճիշտ եւ մինչեւ այդ ել Կիլիկիայում բավական ուժեղացել եր Կաթողիկական հոսանքը: Նկատի պետք է ունենալ, վոր Կիլիկիայում թևակություն եխն հաստատել Վենետիկի և Ճենովայի վաճառականները և խաչակրների արշավանքների ժամանակ բավական թվով ասպետներ, վորոնք ամուսնական կապերով կապվել եյին հայկական քեղուալակառ տների հետ: Մի ուրիշ հանգամանք ևս նպաստում է Կաթողիկության ուժեղացմանը Կիլիկիայում, դա առևտի ձավալուսն եր: Յեպ ահա այս անգամ, յերբ արդեն Կիլիկիայի պետությունը յերես է դարձնում դեպի Հռուս, դեպի պապականություն և ողնություն և խնդրում պապի, նա արդեն ոդտագործում է այդ հանգամանքը, պահանջներ է դնում և Կիլիկիայում սկզբում է կրոնական, դավանաբանական վեճեր կաթողիկական հոսանքի և հայկական յեկեղեցու միջև: Ընդվորում կաթողիկական հոսանքը Կիլիկիայում և Հայաստանում անվանվել ունիթոռականություն:

N Այդ ժամանակ Կիլիկիայի հայկական թագավորության գլուխն է անցնում մի կամացորդի, անվճռական անձնագործ թյուն՝ Հերուս Հրդը (1289-1307): Նրա կամացրկությունը բնութագրելու համար, հարկավոր է մրայն հիշատակել մի բան: Վոր նա իր թագավորության 8 տարվա ընթացքում յերեք անգամ հրաժարվում է գահի: Նա վանք է տոնում կրոնական եղանակում և իր վարմունքով ավելի յե ուժեղացնում ունիթոռականության շարժումը Ամիկիկայում: Հեթումը հրավիրում է կրոնական մի ժողով, վորտեղ քննության է դնում պապականությանը կատարվելիք մի քանի վիզումների հարցը: Այդ ժողովում վորոշվում է մի քանի ուժորությունը, մուցնել հայկական յեկեղեցու մեջ և հաշտեցնել հայկական յեկեղե-

պին պապականության հետ։ Բռնությամբ ընդունել եւ տալիս այդ վորոշումները ժողովին, վորովհետև ժողովում թէ հոգեորականների և թէ աշխարհականների կողմից բավական ընդուհմադրություն է լինում։ Հենց այս ժողովում տեղի ունեցող վեճերը ավելի յեն խորացնում յերկրում յերկպառակություններ, դափադրություններ և տանուց են պետությանը դեպի թուլակում։

Կիլիկիայում ստեղծված դրությունը ոգտագործվում է Կիլիկիայի հարեւան սութանությունների և ամիրայությունների կողմից։ Այդ ամիրայությունները տեսնելով, վոր Կիլիկիայում բռնկվել են յերկպառակություններ, կրոնական վեճեր, սերքին դափադրություններ, հարմար մոտենու են համարում և հարձակվում Կիլիկիայի վրա։ Դիմադրել նրանց Կիլիկիան միայն իր ուժերով չեր կարող Կիլիկիային հարկավոր եր ոգնություն ստանալ դրսի կատարելու համար արեւելքից։ Յեզ յերբ Մելիք-ել-Խշրաֆը հարձակվում է Կիլիկիայի վրա, Կիլիկիան դիմում է և պապին և Մոնղոլական Արղուն զանին, խնդրելով նրանց ոգնությունը։ Դիմումը ստեղծված անհետուանք է մնում։ Վոյ պապը, և վոյ ել Արղուն զանը շեն կարողանում ոգնել։ Թշնամու կորքերը յեր կար ժամանակ ասպառակում են Կիլիկիայի առանձին շրջանները առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու։ Հեթում Հոռոր մի անգամ ել եւ փորձում վերականգնել մոնղոլների հետ Կիլիկիայի ունեցած դաշինքը։ Դրա համար ել նա այսելում է Պապան զանին։ Հեթումին այդ հաջողվում է։ Պապան զանը խոստանում է Կիլիկիային ոգնել ամիրայությունների դեմ, բայց յեթե Պապան զանի ոգնությունը այժմ առդեն ռեալ եր, առկա յեր, ապա Կիլիկիային խանքարում եյրն ներփակ յերկպառակությունները։ Հեթումի դեմ ասպառամբում, վենք է բարձրացնում երա յեղբար Արք։ Բան այն եւ, վոյ Հեթումը այդ ժամանակ իշխանությունը հանձնել եր իր այդ յեղբորը և յերբ նա Աղրի ուկում է իշխա-

Առաջան պլուխն անցնել, Ասքատը դիմադրում է, ձերբափալում
ե Շեթումբն և զրկում նրան տեսողությունից! Շատ շանչած
նույնական մի դաշտություն բռնկվում է իրեն՝ Ասքատի դժմ:
Այս անգամ Ասքատին են գահընկեց, անում: Սորոյ Շեթումը բան-
տից դուրս ե բերված: Յեվ այսպէս յերկապուակությունների մի
ամբողջ շարք: Այդ դաշտաբանթյուններն ել ավելի ապառուածք
Կիլիկիայի ուժերը և հնարավորություններն ել ավելի ապառուածք
այս անգամն ել Դամասկոսի սուլթանը հարձակվում է Կիլիկ
այի վրա և ասպատակում է յերկիրը: Բայց Դամասկոսի սուլ-
թանի դեմ Կիլիկիային ոգնում է Ղազան ղանը և հաջողված
ե դուրս քշել Դամասկոսի սուլթանին: Աազայն Դամասկոսի
սուլթանին դուրս քշելով հետո Թաթարական զորքերը պա-
տռ հաս են դառնուած Կիլիկիայի համար: Բանն այն ե, վոր
Ղազան ղանի հաջորդը 1304թվին ընդունում է մահմարա-
կանությունը: Այդ ակտով հետեւանքով մոնղոլական ղանը
ի շիբ ե հայուարարում Կիլիկիայի հետ ունեցած դաշինքը
ընդդեմ սուլթանությունների ու ամիրայությունների և ընդ-
հակառակը այս անգամ սկսում է ոգնել նրանց: Թաթարա-
կան զորքերը, վորոնիք գտնվում են Կիլիկիայում սկսու-
մեն ասպատակել յերկիրը: Կիլիկիայի բնակչությունը հայ-
ուր դնում է իր ուժի վրա: Էերե ֆեոդալները, թագավորը
արտաքին թշնամու դեմ կռվելու գործում հույսը միշտ
դնում են արտաքին ու մերի վրա, ապա ժողովուրդը հայ-
ուր իր վրա յե դնում, մոքիլիկայիայի յե յենթարկում իր
ուժերը, վոտքի յե յենում և կարողանում է կրթուիսական
այդ մոմենտին պաշտպանել իրեն: Բռնկվում է ժողովրդա-
կան մասսայական զայրութ, թե Թաթարական զորքի դեմ
և թե ամիրայությունների դեմ: Այդ է պատճեռը, վոր

այս ընդհանուր խառնակ շրջանում Կիլիկիան կարողանում է դուր
քշել Թաթարական զորքին. և հետ շպրտել մեմլուկների և մյուս
սուլթանու թյունների զորքերին: Ըստրիկ ժողովրդի ուժեղ դիմադրու-
թյանը հարձակվող թշնամու դեմ և նրա ակտիվ գործունեյությանը
Կիլիկիան մաքրվում է թշնամիներից:

Հեթում Զ-րդը մեմլուկների դեմ պաշտպանվելու համար
դարձյալ սկսում է ծեռք Կարֆառէլ պապին և յեվրոպական
պետություններին խոստանալով պապականությանը վիճումներ
անել. Կաթոլիկական յեկեղեցու պահանջը իրագործել, այսիքէ
միացնել հայկական յեկեղեցին Կաթոլիկական յեկեղեցու հետ:

**1305-1306 թթ. Կիլիկիայի բորբոքվում են Կրոնա-
կան տարածայնությունները:** Դրավիրվում է յեկեղեցական
ժողով, վորտեղ Քնության և առնվում Կաթոլիկական և
հայկական յեկեղեցիների միացման հարցը: Այդ ժողովում
Հեթումի ճնշման տակ Ոնդունվում են Վիշարք յեկեղեցա-
կան Կանոններ, վորոնք փաստորեն Նշանակում են հայկա-
կան յեկեղեցու միացումը, յենթարկումը Կաթոլիկական յեկե-
ղեցուն: Բանե այնե, վոր այս Կրոնական, յեկեղեցական տա-
րածայնությունները, Վիճաբանությունները միայն Կրոնա-
կան Նշանակություն շունեին: Իրենց բովանդակությանը
Կրոնական այդ վեճերն ու տարածայնությունները ունեն
խորը սովորական և քաղաքական նշանակություն: Սույն-
շական այն իմաստով, վոր այստեղ պարզապես բաշխվում
ենին բուրժուականացող տարրերը, այսպես ասած առեղործ
կանները, Ֆեոդալական Կարգերի, Ֆեոդալական հարաբերու-
թյունների հետ:

**Կիլիկիայի ունիթոուները /նրանք, վորոնք պաշտպանում
ենին Կաթոլիկական յեկեղեցին/ արօնահայտում ենին առելորդական
ների ծգտումներն ու պահանջները:** Նրանք պաշտպանում ենին

Կիլիկիայի առևտրական հարաբերությունների զարգացումն ու ծավալումը։ Պաշտպանում եյին յեկեղեցու աշխարհականություն։ Զգուշ եյին վորոշ իշխանություն ունենալ յերկրում։ Իսկ այդ բոլորի համար նրանք բաշխվում եյին թեոդալական հարաբերությունների հետ։ Որանց դեմ ճառանում եր ֆեոդալական դասակարգը։ Ահա այս եր նրա սույնալական բովանդակությունը։ Ուսիթոռների և հայկական յեկեղեցու պայմանը ուժեղացմանը իուզոր շափով նպաստում եր այն կապը, վոր Կիլիկիան ուներ իտալական առևտրական ֆաղաքների հետ։ Այն համարանքը, վոր Կիլիկիայում հաստատվել եյին յեկեղեցական առևտրականները, վորպես Կիլիկիայի բնակչութեան կիրների արշավանքների ժամանակ Կիլիկիայում հաստատվել եյին լատինական տարրերը փոքր դեր շեն խաղաղեալ պայմանը

1316թվին նույնպես գումարվում է մի յեկեղեցական ժողով, վորտեղ հաստատվում և ընդունվում են Նարսկին ժողովի կանոնները։ Այս անգամ Կիլիկիայի իշխանության գլուխն անցել եր Հերուսի յեղացյալ Ոշինք։ Ոշինք նույնպես հետևում եր յեղբոր ֆաղաքականության։ Զեռք ե Կարկառում պապին խոստանալով ամեն կերպ բազարել պապի պահանջները։ Որա համար ել այդ ժողովը հաստատում այն կանոնները, վորոնք ընդունվել եյին 1305 թվի ժողովում, և վոր Կողմուց եր «Սահ սահմանադրություն» Բայց բանն այն ե, վոր յերկրի ներսում հակակաթուիկական տարրերը այնքան ուժեղ եյին և այնպիսի խոշոր դիմադրության եյին չուց տալիս, վոր այդ կանոնները իրագործվում եյին միայն Սահ բաղաքում։ Այս «Կրոնական» տարածայնությունները ջատում եյին յերկրի ուժերը և նպաստավոր պայմաններ եյին ստեղծում մեմլուկների արշավանքների համար։

Միկիայի ուժերը և կարողանումն մի քանի հսջող հարիսաներ հայ-
ցնել Կիլիկիայի վրա հարձակվող յեգիպտական սուլթանությանը:
Յեգիպտացիներից խում են Այաս Առաջա հանդիսաց, դուրս են
մշում թշնամուն: Կոնստանդին Կ-րդը, վորը հաջորդել էր Գվի-
դոնին և իշխել է 1345-1363 թիվը, փորձում է միավորել Պիլի-
կան Ընդդեմ մեմբռուկներին ինչպես տեսանք: Վորոշ շափով նրան
հաջողվում է, բայց դա առերեղույթ եր: Ներքուստ այդ պետու-
թյունը գնում էր դեսպի անկում: Ժողովրդական մասսաների դժո-
գո հությունը, բյուզապիության ծանր շահագործումը, դրա հե-
տեւ անփոփոք դասակարգացին պայքարի սրումը, ներքին յերկայառու-
կությունները, բուրժուականացող տարրերի և ֆեոդալական տար-
րերի պայքարը, այս բոլորը այդ պետությանը տանում է դեսպի
անկումը, և այդ ե պատճառը, վոր նույնիսկ Կոնստանդին Կ-րդը
ժամանակ ել Կիլիկիան ստիպված է լինում իր վորոշ շրջանները
թողնել թշնամու ծեռքին: Յեթ նա մի հարձակման ժամանակ
վերցրեց Այասը, ապա հետագայում այդ իշում են յեգիպտական
սուլթանները: Կիլիկիան փորձ է անում դիմելու յելրովացի
ներին, ֆրանսիական թագավորին, պապին, բայց այս անքամ
պապը դիպլոմատիկական բոլոր վարագույրները դեռև գոյու-
մա պարզ է ի պարզ հայտարարում ե, վոր Կիլիկիան Յելրո-
պայից ոգնություն կարող է ստանալ միմիայն այն դեպքում
յեթ յենթարկվի պապականությանը: Պապականության այս
պահանջի մեջ պարզ յերեմում են յելրոպական պետու-
թյունների ծգուումները՝ արևելքում վորոշ հենարան ստեղ-
ծելու հարցում: Կիլիկիան շի համաձայնում զարդ այդ առա-
ջարկությանը և նա մնում է միայնակ թշնամու դեմ:
Կոնստանդին Կ-րդի գլխավորությամբ Կիլիկիան փորձում ե
ցույց տալ թշնամուն, վոր դեռևս ինքը կնևունակ է
և վոլ թե միայն կարող է դրադրել, այլև հայ ձափթան անցնել:

թյամբ Յեղիպտոսի սուլթանության և Կիլիկիայի միջև կնքվում է մի դաշնագիր, վորի կետերը հետեւյալներն են:

1. Կիլիկիան պարտավոր է տարեկան վորոշ գումար տուրք տռ Յեղիպտոսին:

2. Այսա նավահանգստի մաքսային յեկամուտի և ծովային վաճառականությունից գոյացած յեկամտի կեսը պետք է հատկացվի Յեղիպտոսին:

3. Ծովային աղի 50% -ը, վորը ստանում է Կիլիկիան, նոյն պես պետք է տրվի Յեղիպտոսին:

4. Յեղիպտոսը հրածարվում է այլև Կիլիկիայի բերդերն ու ամրությունները գրավել:

5. Այսան ու կործանված այլ բերդերն ու քաղաքները վերաշխվում են Յեղիպտոսի միջոցներով:

Այդ գաշնաժիրը կնքելոց հետո, վորոշ ժամանակ մեմլուքները Կիլիկիան թողնում են հանգիստ, բայց յերեւ արտօնին հարձակումներից վորոշ շափով հանգիստ ե մնում, ապա ներքին պայքարը, ներքին դավադրությունները, ուժերի պրումն յերկուս 1335-1337թթ. մելուկների և ինոնիայի սուլթանությունների կողմից նոր կազմակերպած հարձակումները Կիլիկիայի վրա յերկիրը տանում են դեպի կազմայուծություն: Կիլիկիայի պետությունը բացիքայվում և թուլանում է ու լիվոն 5-րդի մահից հետո Կիլիկիայի թագավորությունը փաստորեն կանգնում է ան առաջ: 1341թին մեռնում է լեվոնը անժառանգ:

Ժուլյացած, կազմալուծված Կիլիկիայի գահը փաստորեն մեռ է թագուր: Յեզ ահա այդ ծանր կապության մեջ, այդ անընդունակաշրջանում Կիլիկիայի հայկական գահի վրա նաև տեսած է Կիլիկիայի ֆրանսիական իշխաններից Մելիք Ժառանգը, վորը Կիլիկիայի ռահեր բարձրանարդ անվանվում է Կոնտանդրին 3-րդ:

Նա գահ է բարձրանում 1342 թվի։ Կոնստանդին 3-րդի գահ բարձրանալով ել Կիլիկիայում հաստատվում է այսպես կողված լուսինյաների դինաստիան։ Ի՞նչ առջությամբ է նա Կիլիկիայի հայկական գահի վրա բարձրանում։ Բանն այն է, վոր Չեթում Զրդի Քույր Զաքելը ամուսնացել եր Կիլիկիայի Կիպրոսի թրանսիական իշխաններից մեկի հետ, իսկ Կոնստանդին 3-րդը Զաքելի վորդին եր։ Յեզ յերբ հայկական գահը թափուր է մնում, Կիլիկիայի ֆեոդալականությունը Կոնստանդինին է հանձնում գահը և այզարիով ել հիսք է դրվում հայաստանի Լըսինյան դինաստիային, վորը շատ հարճաւոև ելլին։ Այս նոր դինաստիան Կիլիկիայում առանձին վորեւ նոր քայլ չի անում յերկիրն անկուսից փրկելու համար։ Իսկ Կիլիկիայի թագավորությունը այն ժամանակ արդեն բռնել եր անկման հանապայ։ Ի. Կոնստանդին 3-րդը այսինքն ել յերկար չի թագավորում։ Արա թագավորությունը տեղում է ըսդամենը 3-տարի։ Կոնստանդինի ժամանակ ել ավելի յեն ծավալվում տարածայնությունները ու սիթոռականների և հայկական յեկեղեցու միջև։ Սա փորձում է ամեն կերպ յենթարկել տալ Կիլիկիայի Կաթոլիկական յեկեղեցու։ Արա հաջորդ Գվիգուր, վորը Զաքելի մյուս վորդին եր, իր կարծա տեսք տիրապետության ժամանակ 1343-1349 թիվը շարունակում է իր յեղբոր քաղաքականությունը։ Արանց քաղաքականությունը յեղել է այն, վորպեսից Կիլիկիայի տիրապետող ուժը դառնա կաթուկությունը։ Ըստ վորում իրենց քաղաքականությունն անցկացնելու համար, Կրանք հինգուած էն Կիլիկիայում թեակոթյուն հաստատած լատինական իշխանների վրա։ Այս յերկուսն ել սպանվում են այդ քաղաքականության հետևանքով։

1340-ական թվականներին վերջերեւ և 1350-ական թվականներին փորձ են անում վերականգնելու պետությանն ընկած դրությունից, փրկելու այն անկուսից։ Վերջ են արցում առաջանակ կրոնական վիճաբանություններին համարվում են Կր-

Կիլիայի ուժերը և կարողանում են մի քանի հաջող հարիստներ հանցնել Կիլիկիայի վրա հարձակվող յեգիպտական սուլթանությանը: Յեգիպտացիներից խղում են Այսու նավա հանդիսարը, գուրս են մղում թշնամուն: Կրօստանդին Կրթը, վորը հաջորդել եր Գյուղոնին և իշխնէ Ե 1345-1363 թիվը, փորձում է միավորել Կիլիկիան ընդդեմ մեմբռուկներին ինչպես տեսանք, վորոշ շափով Կրան հաջողվում է, բայց դա առերեվույթ եր: Ներքուստ այդ պետությունը դնում եր դեսի անկում: Ծողովորական մասսաների դրձու հությունը, գյուղացիության ճանր շահագործումը, դրա հետ տեսքանքով դասակարգային պայմանը սրումը, ներքին յերկպառակությունները, բուրգուականացող տարրերի և ֆեոդալական տարրերի պայմանը, այս բոլորը այդ պետությանը տանում են դեսի անկումը, և այդ ե պատճառը, վոր նույնիսկ Կրօստանդին Կրթի ժամանակ ել Կիլիկիան ստիպված է լինում իր վորոշ շրջանները թողնել թշնամու ծեռքին: Յեթե նա մի հարձակման ժամանակ վերցրեց Այսաւը, ապա հետագայում այդ խղում են յեգիպտական սուլթանները: Կիլիկիան փորձ է անում դիմելու յեվրոպացիներին, Փրանսիական թագավորին, պապին, բայց այս անցամ պապը Դիզլումատիկական Բոլոր վարագույրները դեն ե զցում և պարզ է ի պարզ հայտարարում ե, վոր Կիլիկիան Յեփրապայիկ ոգնություն կարող է ստանալ միմից այն ունկնդունք յեթե յենթարկի պապականությանը: Պապականության այս պահանջի մեջ պարզ յերեխում են յեվրոպական պետությունների ձգտութները՝ արևելքում վորոշ հենարան ստեղծելու հարցում: Կիլիկիան չի համաձայնում պապի այդ առաջարկությանը և կա մնում է միայնակ թշնամու դեմ:

Կրօստանդին Կրթի գլխավորությամբ Վիլիկիան փորձում ե ցույց տալ թշնամուն, վոր դեռևս ինքը Կենսունակ է և վոյ թե միայն կարող է դիմադրել, այլև հարձակման անցնել:

Յեզ իսկապես այդպիսի մի փորձ ե անում : 1357թվին Կիլիկ-
այի պարբերը նվաճում են Ալեքսանդրետա քաղաքը մամլուկնե-
րից, բայց առ նման եր մեռնող մարդու վերջին ճիգերին, յերբ
նա ապրելու համար վորոշ զզանգություններ ե անում : Բայն
այն ե, վոր 1371թվին մասնուկները վճռում են վերջնական
պես հաշիվ տեսնել Կիլիկիայի հետ : Կոևստանդին Ա-րքը 1363
թվին մեռնում է : Կիլիկիայի գահի վրա բարձրանում է լեվու
6-րդ լուսիսյանը : Նա այլևս դիմացրել է Եւլուկների այդ-
խոչոր արշավանքին, մի արշավանք, վոր արդեն նպատակ եր
որել, վոր թե ասպատակել յերկիրը, այլ նվաճել ամրող Կ
Կիլիկիան, շեր կարող : Յեզ 1374թվին Կիլիկիան ամբողջա-
պես նվաճվում է յեգիպտական մասնուկների սուլթանու-
թյան Կողմից : Լեվու 6-րդը ամրանում է Կապանի բերդու,
բայց շուտով գերի յե ընկնում յեգիպտական զորքերի
ծենքը, գերվում ե և իր ամրող ընտանիքով տարվում Յե-
գիպտու : Մյութիսով վերջ ե տրվում Կիլիկիայի հայկական
թագավորությանը և ամրող Կիլիկիան նվաճվում է յեգիպ-
տական սուլթանության կողմից :

Կիլիկիայի հայկական թագավորության պատմությունը
մեջ համար այնքան է հետաքրքրական և արժեքավոր, վոր
այնտեղ այդ թագավորության գոյության ընթացքում տե-
ղի յեն ունենում կուլտուրական մի շարք յերեվույթներ,
վոր այդ թագավորության ժամանակ ստեղծվում են բազ-
կան զարգացած գրականություն և մանրանկարչություն :
Մեր միջնադարյան տաղերգուների մի մասը Կիլիկիան շրջա-
նից են դուրս յեկել, այդ տեղից են սկսում զարգանալ աշ-
խարհիկ գրականության տարրերը : Կիլիկիայի մենքառա-
յել ենք կուլտուրական խոշոր արժեք ունեցող ժառանգու-
թյուն : Դրամարվել - այդ կուլտուրական ժառանգությունից

մենք իհարկե շենք կարող: Մենք պետք ե վերցնենք նրանից
այն, ինչ վոր մեկ համար արժեքավոր ե: Բանն այն է, վոր
այդ յերկիրը քաղաքական վարչական վորեւ կապ չի ունե-
ցել բուն Հայաստանի հետ, այսինքն նա իր համար առան-
ձին յերկիր ե յեղել: Մակայն կուլտուրական կյանքով, գրա-
կանությամբ, արվեստով, ճարտարապետությամբ կապը բուն
Հայաստանի հետ կտրված չի յեղել: Վերջապես այդ շրջանից
ե, վոր սկսվում ե մեր լեզվի աշխարհականացման պրոցես-
ուը: Ահա այս յերեվութեների լուսաբանումը կարենվոր է, իսկ
այդ յերեվութեների բացատրությունը մենք չենք կարող տալ,
յեթե անհրաժեշտ շափով չ'ծանոթանայինք Կիլիկիայի պատ
մության հետ: Այդ հանգամանքն եղ անհրաժեշտ ե դարձ
նում Կիլիկիայի պատմության ուսումնասիրությունը:

